

ANALIZA KONCENTRACIJE NA TRŽIŠTU REVIZIJSKIH USLUGA U HRVATSKOJ

Bilobrk, Anđela

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of economics Split / Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:124:052176>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-13**

Repository / Repozitorij:

[REFST - Repository of Economics faculty in Split](#)

**SVEUČILIŠTE U SPLITU
EKONOMSKI FAKULTET**

DIPLOMSKI RAD

**ANALIZA KONCENTRACIJE NA TRŽIŠTU
REVIZIJSKIH USLUGA U HRVATSKOJ**

Mentor:

izv.prof.dr.sc. Tina Vuko

Student:

Andela Bilobrk

Broj indeksa: 2161435

Split, rujan 2018.

SADRŽAJ:

1. UVOD	4
1.1. Problem istraživanja	4
1.2. Predmet istraživanja	5
1.3. Ciljevi istraživanja i istraživačke hipoteze	6
1.4. Metode istraživanja	7
1.5. Doprinos istraživanja	8
1.6. Struktura diplomskog rada	8
2. REVIZIJA I REVIZIJSKA PROFESIJA	9
2.1. Pojam i karakteristike eksterne revizije.....	9
2.1.1. Povijesni razvoj revizije u Hrvatskoj	10
2.1.2. Uloga i važnost eksterne revizije	11
2.1.3. Zakonski okvir eksterne revizije u RH.....	12
2.1.4. Osobe ovlaštene za pružanje revizijskih usluga.....	12
2.1.5. Proces eksterne revizije	13
2.2. Revizijska načela i standardi.....	16
2.3. Ponuda i potražnja za revizijskim uslugama	18
3. TRŽIŠNA KONCENTRACIJA	22
3.1. Pojam tržišne koncentracije	22
3.2. Tržišna struktura.....	23
3.2.1. Savršena konkurencija.....	24
3.2.2. Monopol	25
3.2.3. Monopolistička konkurencija	26
3.2.4. Oligopol.....	27
3.3. Mjere koncentracije	29
3.3.1. Gini koeficijent.....	29
3.3.2. Koncentracijski omjer	29
3.3.3. Herfindahl-Hirschmanov indeks	30
4. TRŽIŠTE REVIZIJSKIH USLUGA	31
4.1. Karakteristike revizijskog tržišta i koncentracija u Europskoj uniji.....	31
4.2. Karakteristike revizijskog tržišta i koncentracija u SAD-u	33
4.3. Karakteristike revizijskog tržišta u RH	33

4.4.	Nastanak i obilježja Velike četvorke.....	35
4.5.	Sudske tužbe protiv revizijskih društava	39
4.6.	Revizijske naknade	41
5.	EMPIRIJSKA ANALIZA - ANALIZA KONCENTRACIJE NA TRŽIŠTU REVIZIJSKIH USLUGA U RH U 2016. I 2017. GODINI.....	45
5.1.	Definiranje uzorka i metodologije istraživanja	45
5.2.	Rezultati istraživanja	45
5.2.1.	Testiranje hipoteza	46
5.2.2.	Prilozi	60
6.	ZAKLJUČAK.....	62
	SAŽETAK.....	64
	SUMMARY.....	65
	POPIS TABLICA.....	66
	POPIS SLIKA.....	67
	LITERATURA	67

1. UVOD

1.1. Problem istraživanja

Na međunarodnom tržištu postoji visoka koncentracija četiri najveća internacionalna revizorska društva, tzv. „Velika četvorka“ u koju spadaju Deloitte, KPMG, Ernst&Young i PricewaterhouseCoopers.¹ Možemo reći da su ova društva stvorila oligopol na tržištu revizije financijskih izvještaja velikih kompanija te „istisnule“ brojna lokalna revizijska društva s nacionalnih tržišta.

Veći dio 20.stoljeća u svijetu je bilo osam najvećih revizorskih društava. Međutim godine 1989. procesom konsolidacije broj velikih društava se smanjio s osam na šest. Godinu dana kasnije taj broj se smanjio na pet udruživanjem Price Waterhouse i Coopers Lybrand što je dovelo do zabrinutosti regulatora i zakonodavaca. Smatrali su da će stupanj koncentracije smanjiti natjecanje i kvalitetu revizije te dovesti do povećanja troškova. Današnji naziv „Velika četvorka“ poznat je već 14 godina od kada je veliko revizorsko društvo Arthur Anderson doživjela krah zbog narušavanja temeljnog načela neovisnosti u reviziji.

Postoji nekoliko problema koji su proizašli iz koncentracije revizijskih usluga. Prvo, velike kompanije imaju svega nekoliko mogućnosti pri izboru svog revizora. Drugo, mala i srednja revizorska društva imaju velike poteškoće u natjecanju za pridobivanje velikih multinacionalnih poduzeća kao klijenata. Barijere koje im se nameću pri ulasku na tržište klijenata Velike četvorke odnose se na nedostatak kapaciteta u smislu nedovoljnog broja revizora, ograničen geografski doseg te sama reputacija koju imaju društva Velike četvorke.

Velika četvorka je toliko velika i važna da im teško u doglednoj budućnosti mogu konkurirati ostala revizorska društva pa čak i druge članice velikih međunarodnih mreža. Uzimajući u obzir cijelo revizijsko tržište Europske unije i sva revizorska društva, koncentracija je uglavnom umjerena, no promatrajući revizije kompanije koje kotiraju na burzi, većina EU

¹ EUR-Lex (2017): Izvješće komisije vijeću, europskoj središnjoj banci, europskom odboru za sistemske rizike i europskom parlamentu, članak 27, Uredbe EU (537/2014) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=CELEX%3A52017DC0464>

članica bilježi visoke razine koncentracije, uglavnom iznad 90%.² Pretpostavlja se da visoka koncentracija na tržištu može uzrokovati negativne učinke na klijente i na ostala revizijska društva.

Provođenjem istraživanja trebaju se dobiti informacije o koncentraciji na tržištu revizijskih usluga u RH. Navedenim istraživanjem se želi dati odgovor na pitanja poput:

- Kolika je razina koncentracije na tržištu revizijskih usluga?
- Ostvaruje li Velika četvorka dominaciju na tržištu u odnosu na druga revizijska društva prema analiziranim promatranim obilježjima?
- Postoji li značajna razlika između revizijskih društava pripadnica međunarodnih mreža i lokalnih revizijskih društava s obzirom na tržišne udjele?
- Objavljuju li se naknade revizorskim društvima, te kakva je tržišna koncentracija s obzirom na objavljene naknade?

1.2. Predmet istraživanja

Iz prethodno pojašnjenog problema istraživanja može se definirati predmet istraživanja. To je analiza koncentracije na tržištu revizijskih usluga u Republici Hrvatskoj. Istraživanje je provedeno na temelju poduzeća koja su listala na Zagrebačkoj burzi u razdoblju 2016. i 2017. godine i na temelju podataka o revizorskim društvima koja su revidirala ta poduzeća.

U teorijskom dijelu rada opisana je problematika tržišne koncentracije, a osobito u kontekstu revizijskog tržišta gdje na svjetskoj razini tržištem značajno dominira Velika četvorka. Analizirana su dosadašnja relevantna istraživanja na temu koncentracije revizijskih tržišta te je dan pregled povezanih regulatornih odgovora i rješenja.

²EUR-lex(2017): Izviješće komisije vijeću, europskoj središnjoj banci, europskom odboru za sistemske rizike i europskom parlamentu, članak 27, Uredbe EU (537/2014) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=CELEX%3A52017DC0464>

U empirijskom dijelu rada naglasak je stavljen na analizu prikupljenih podataka sa Zagrebačke burze. Prikupljeni su i podatci o poslovanju revizorskih društava kao što su njihovi ukupni prihodi, poslovni rezultati, broj zaposlenih, broj ovlaštenih revizora, vlasnička struktura, postojanje podružnica u vlasništvu, geografska rasprostranjenost te pruža li društvo dodatne usluge osim obavljanja revizije. Također, analizirano je koliko klijenata su društva revidirala tijekom godine te postoji li veza između veličine klijenta i revizorskog društva.

Na temelju prethodnog uočenog problema i predmeta istraživanja kroz teorijski i empirijski dio rada opisana je tržišna moć Velike četvorke primjenom Herfindahl-Hirschmanovog indeksa (HHI), koncentracijskih omjera i Gini koeficijenta, te je utvrđeno je li i u kojoj mjeri tržište revizijskih usluga koncentrirano. Dan je pregled stanja na tržištu revizijskih usluga u Republici Hrvatskoj i utvrđene su njegove osnovne karakteristike.

Nakon provedene analize doneseni su zaključci o rezultatima provedenog istraživanja.

1.3. Ciljevi istraživanja i istraživačke hipoteze

Prethodno prezentirani problem i predmeta istraživanja čine osnovu za postavljanje hipoteza koje je naknadno potrebno potvrditi ili opovrgnuti. Definirane su sljedeće hipoteze:

- **H1:** Stupanj koncentracije na tržištu revizijskih usluga u Republici Hrvatskoj mjeren brojem klijenata je nizak.
- **H2:** Mjereno приходима i aktivom tržište revizijskih usluga u Republici Hrvatskoj je umjereno do visoko koncentrirano.
- **H3:** Postoji značajna razlika između revizorskih društava članica međunarodnih mreža i lokalnih revizorskih društava s obzirom na broj revidiranih klijenata, iznosa revidirane aktive i prihoda te visine zaračunatih revizijskih naknada.

Na temelju postavljenih istraživačkih hipoteza, glavni ciljevi istraživanja su utvrditi razinu koncentracije na tržištu revizijskih usluga u RH koristeći različite mjere koncentracije i osnovice za mjerenje koncentracije te istražiti potencijalne razlike između glavnih skupina revizijskih društava s obzirom na njihove tržišne udjele.

1.4. Metode istraživanja

Za izradu teorijskog dijela korištena je i analizirana znanstvena i stručna literatura. Za empirijski dio rada podatci su prikupljeni s web stranica Zagrebačke burze, iz izvješća o transparentnosti revizorskih društava, sa stranica Hrvatske revizorske komore te s web stranica FINA-e.

Za potrebe analiziranja i obradu podataka, kako bi se kvalitetno provelo istraživanje u skladu s postavljenim hipotezama, korištene su sljedeće metode:

Metoda dedukcije - temelji se na dedukciji, odnosno izvođenje pojedinačnih zaključaka na temelju općeg.

Metoda indukcije - temelji se na donošenju zaključka od kojeg polazimo od pojedinačnog k općemu.

Metoda kompilacije - postupak preuzimanja tuđih opažanja, stavova, zaključaka.

Metoda komparacije – postupak uspoređivanja između predmeta ili pojava te utvrđivanje njihovih sličnosti ili razlika.

Metoda deskripcije – postupak opisivanja činjenica, procesa i predmeta u prirodi i društvu te njihovo empirijsko potvrđivanje odnosa i veza.

Metoda dokazivanja i opovrgavanja – dokazivanjem se utvrđuje istinitost neke spoznaje. Teza je poznata i traže se argumenti za nju, a odbacivanje teze je opovrgavanje.

Metoda sinteze – postupak povezivanja jednostavnih misaonih tvorevina u složenije.

Metoda analize – postupak raščlanjivanja složenih misaonih tvorevina (pojmova, sudova i zaključaka) u jednostavnije (dijelove i elemente).

1.5. Doprinos istraživanja

Ovim radom se žele dobiti informacije o stupnju koncentriranosti na tržištu revizijskih usluga u RH u 2016. i 2017. godini s obzirom na broj klijenata, broj zaposlenih, ukupnih prihoda, ukupne imovine revidiranih društava te tržišna koncentracija s obzirom na objavljene naknade.

U RH ova tema je malo istražena pa bi ovo istraživanje moglo poslužiti kao uvid u trenutno stanje na revizorskom tržištu. Doneseni zaključci i podatci mogli bi biti od velike koristi za revizorska društva koja bi na taj način mogla dobiti informacije o društvima s kojima se natječu. Također, korist od ovog istraživanja imali bi i potencijalni korisnici revizijskih usluga koji bi mogli saznati koja revizijska društva prednjače u obavljanju revizije poduzeća burze (lokalna društva ili društva članica međunarodnih mreža) te koja je njihova naknada i ostale značajne informacije.

1.6. Struktura diplomskog rada

Diplomski rad sastoji se od šest dijelova uključujući uvod i zaključak.

U uvodnom dijelu rada definiran je problem rada te je određen predmet rada. Postavljene su istraživačke hipoteze i ciljevi koji se žele postići istraživanjem. Definirane su istraživačke metode koje se koriste prilikom istraživanja te je prezentirana struktura rada po poglavljima.

U drugom dijelu utvrđena su obilježja eksterne revizije, njen razvoj, uloga i važnost te zakonski okviri revizijske profesije u Republici Hrvatskoj. Nadalje, analizirana je ponuda i potražnja za revizijskim uslugama na tržištu.

U trećem dijelu rada analizirana je tržišna koncentracija te način njenog mjerenja i tržišna struktura.

U četvrtom poglavlju obrađuju se karakteristike revizijskih tržišta i revizijska društava u RH, Europskoj uniji i SAD-u. Također, opisan je nastanak Velike četvorke kao i sudski sporovi i tužbe protiv revizijskih društava te karakteristike i struktura revizijskih naknada.

U petom poglavlju provedena je empirijska analiza koncentracije revizijskog tržišta za 2016. i 2017. godine, na temelju podataka o poslovanju poduzeća s Zagrebačke burze i ostalih relevantnih podataka, te su testirane postavljene hipoteze.

U posljednjem dijelu diplomskog rada doneseni su zaključci na temelju provedenog istraživanja.

2. REVIZIJA I REVIZIJSKA PROFESIJA

2.1. Pojam i karakteristike eksterne revizije

Eksterna revizija ima za cilj da se revizija obavi u skladu sa Zakonom o reviziji te da dobije rezultate koji zadovoljavaju visoku kvalitetu što onda rezultira većom vjerojatnosti da će i rezultati revizije biti pouzdani. Karakteristike eksterne revizije su:³

- Naknadno ispitivanje financijskih izvještaja ili financijskih informacija kad je takvo ispitivanje potaknuto od strane subjekta ili predstavlja zakonsku obvezu,
- Reviziju obavljaju neovisne i stručne osobe,
- Revidiranjem se želi utvrditi prikazuju li predloženi financijski izvještaji realno i objektivno (odnosno fer i istinito) financijsko stanje i rezultat poslovanja subjekta
- Objektivnost i realnost financijskih izvještaja utvrđuje se prema definiranim kriterijima,
- Kriteriji za ocjenu objektivnosti i realnosti financijskih izvještaja moraju biti unaprijed poznati, a njih čine: računovodstvena načela, hrvatski standardi financijskog izvještavanja (HSFI) odnosno međunarodni standardi financijskog izvještavanja (MSFI), zakonski propisi i usvojene računovodstvene politike,
- Revizija se obavlja u skladu s Međunarodnim revizijskim standardima, poštujući Kodeks profesionalne etike revizora,
- Mišljenje o realnosti i objektivnosti financijskih izvještaja potpisuje ovlaštenu revizor,
- Revizorsko izvješće s mišljenjem temelji se na objektivnim dokazima i dostavlja se zainteresiranim korisnicima,
- Revizorsko izvješće o objektivnosti i realnosti financijskih izvještaja dostupno je javnosti.

³ Filipović, I. (2009): Revizija, Sinergija nakladništvo, Zagreb, str. 12-13.

Eksterni revizori najčešće obavljaju reviziju financijskih izvještaja, ali isto tako mogu obavljati i druge dodatne poslove koji nisu u vezi s njom i ti poslovi moraju biti odvojeni. Primjer nerevizijskih usluga su: oporezivanje, konzultativne usluge, razne vrste financijsko-računovodstvenih usluga, usluge sudskog vještačenja i sl.

Postoje tri aspekta eksterne revizije kao profesije:⁴

1. Zvanje i status revizora kao osobe koji se bavi poslovima revizije
2. Položaj revizijskog društva kao institucije koja provodi postupak revizije i koja je pozicionirana između obveznika revizije, korisnika informacija o provedenoj reviziji i instituta za reviziju,
3. Uloga i značaj instituta za reviziju (računovodstvo) kao temeljne pretpostavke provedbe revizije putem koje se utvrđuju revizijski standardi i kodeks profesionalne etike revizora.

2.1.1. Povijesni razvoj revizije u Hrvatskoj

Za razliku od razvijenih zemalja Europe i ostalog svijeta, revizija je u Hrvatskoj bila poprilično nerazvijena, što se može pripisati više agrarnom nego industrijskom načinu privređivanja. Počeci organizirane revizije javljaju se već 1935. godine, kada je u sklopu Trgovinsko – industrijske komore u Zagrebu osnovan prvi revizijski ured, kojom prigodom su se imenovali i prvi komorski revizori.⁵ Kada se govori o razvoju revizije u Republici Hrvatskoj ističu se dva mišljenja. Prema prvom, ističe se da na ovim prostorima ne postoje nikakva revizijska iskustva, a prema drugom mišljenju ističe se da se revizija počinje razvijati u okviru bivše Službe društvenog knjigovodstva (SDK) od 1972. godine, kada se na zahtjev stranih partnera uvodi vrlo specifičan oblik revizije poznat pod nazivom „ekonomsko – financijska revizija“.⁶ Međutim, oba mišljenja su pogrešna i ne odgovaraju stvarnim činjenicama. Razvoj revizije na području bivše Kraljevine Jugoslavije započinje u Zagrebu, i to oko 1930. godine. Revizijska profesija na ovim prostorima je bila na relativno visokoj razni

⁴ Sever Mališ, S., Tušek, B., Žager, L. (2012): Revizija - načela, standardi, postupci, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, str. 99.

⁵ Popović, Ž., Vitezić, N. (2000): Revizija i analiza: instrumenti uspješnog donošenja poslovnih odluka, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, str. 58.

⁶ Spremić, I. (1998): Standardi interne revizije, Zbornik radova „Interna revizija i kontrola“, HZRFD, Sekcija internih revizora. Zagreb – Opatija

razvoja. 1939. godine ukida se Revizijski ured u Zagrebu i na taj način uklonjena je važna pretpostavka razvoja revizije. Nakon toga dolazi 2. svjetski rat i tijekom rata revizijska profesija potpuno odumire. U zemljama bivše Jugoslavije kada je uvedeno samoupravljanje, poslije 1950. godine došlo je do polaganog napuštanja revizije. Moguće je uočiti vrlo veliku vremensku prazninu koja počinje neposredno prije 2. svjetskog rata i završava tek s postojećim promjenama u našoj privrednoj praksi. Takva situacija uvjetovala je značajne probleme u razvoju revizije u našoj državi. Revizijska profesija se u Hrvatskoj tek razvija i njeno konstituiranje na primjeren način tek predstoji u budućnosti.

2.1.2. Uloga i važnost eksterne revizije

Uloga eksterne revizije sastoji se u sljedećem:⁷

1. zaštita interesa vlasnika kapitala
2. stvaranje realne i objektivne informacijske podloge za upravljanje
3. pomoć u pribavljanju dodatnog kapitala smanjenjem rizika ulaganja.

U kontekstu zaštite interesa vlasnika kapitala u prvom redu misli se na vlasnika kapitala (dioničara) koji često nije upoznat s računovodstvenom problematikom i ne može procijeniti jesu li financijski izvještaji istiniti i fer, stoga je on spreman platiti revizora koji će za njega obaviti taj posao. Kao korisnici financijskih izvještaja i revizorova izvješća javljaju se i sadašnji te potencijalni kreditori i investitori kojima revizija pomaže u ocjeni opravdanosti ulaganja u neko poduzeće.

Kako bi eksterni revizor ocijenio realnost i objektivnost financijskih izvještaja, mora poznavati Zakon o računovodstvu, a posebno dobro i temeljne financijske izvještaje koji su mu osnovna podloga za reviziju. Eksterni revizor promatra se kao “veza koja stvara povjerenje” između financijskih izvještaja koji sadržavaju informacije i korisnika tih izvještaja odnosno informacija.⁸

Značaj eksterne revizije može se ogledati u sljedećem:⁹

- povećanje efikasnosti upravljanja poduzećem koje je bilo predmet revizije,

⁷ Tušek B., Žager L. (2008): Revizija, treće izdanje, Zagreb: HZRFiD, str. 50.

⁸ Filipović, I. (2009): Revizija, Sinergija nakladništvo, Zagreb, str. 15.

⁹ Vujević, I. (2003): Revizija, Ekonomski fakultet Split, str. 23.

- povećanje efikasnosti upravljanja poduzećem koja su koristila revizijske nalaze o svojim poslovnim partnerima,
- doprinos općem ekonomskom razvoju zemalja s razvijenom revizijom i socijalnoj sigurnosti zaposlenih.

2.1.3. Zakonski okvir eksterne revizije u RH

Zakonom o računovodstvu¹⁰ (ZOR) i Zakonom o reviziji¹¹ se uređuju obveze vezane uz postupak provedbe revizije u trgovačkim društvima. Iako je nedavno (2018. godine) na snagu stupio novi zakon o reviziji, u ovom radu obrađuje se „stari“ zakon jer je za razdoblje obuhvaćeno analizom na snazi bio „stari“ Zakon o reviziji.¹² Zakonom o reviziji se uređuje obavljanje revizije financijskih izvještaja obveznika revizije, osobe ovlaštene za provedbu revizije, uvjeti za obavljanje revizijskih usluga, revizorski odbor, osnivanje i rad Hrvatske revizorske komore i nadzor poslovanja, Odbor za javni nadzor revizije, provođenje javnog nadzora, nadzor i provjera kvalitete rada revizorskih društava, samostalnih i ovlaštenih revizora, izdavanje i oduzimanje dozvole za obavljanje revizorskog posla te ostala pitanja vezana uz reviziju.

Eksternoj reviziji financijskih izvještaja jednom godišnje podliježu:¹³

- Dionička društva te komanditna društva i društva s ograničenom odgovornošću čiji godišnji ukupni prihod u godini koja prethodi reviziji prelazi 30.000.000 kuna,
- Banke, osiguravajuća društva, investicijski fondovi, mirovinski fondovi, mirovinska osiguravajuća društva i druga društva po posebnim propisima,
- povezana društva bez obzira na njihovu veličinu, ako vladajuće društvo podliježe reviziji,
- Konsolidirani financijski izvještaji.

2.1.4. Osobe ovlaštene za pružanje revizijskih usluga

¹⁰ Narodne novine, (2015): Zakon o računovodstvu, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 78. i 134.

¹¹ Narodne novine, (2017): Zakon o reviziji, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 127.

¹² Narodne novine, (2008): Zakon o reviziji, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 139.

¹³ Narodne novine, (2017): Zakon o reviziji, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 127.

Zakonom o reviziji utvrđeno je da usluge revizije mogu obavljati ovlaštene revizori, samostalni revizori, zajednički revizorski uredi i revizorska društva.

Za stjecanje certifikata ovlaštenog revizora osoba mora imati visoko stručno obrazovanje, radno iskustvo od najmanje tri godine na poslovima obavljanja revizije uz mentorstvo ovlaštenog revizora, položen ispit za ovlaštenog revizora, aktivno se mora služiti hrvatskim jezikom u govoru i pismu, mora imati hrvatsko državljanstvo i imati dokaz da nije pravomoćno osuđivan za kaznena djela protiv sigurnosti platnog prometa i poslovanja.

Samostalni revizor je ovlaštene revizor koji reviziju obavlja kao samostalnu djelatnost i upisan je u registar samostalnih revizora koji se vodi u Hrvatskoj revizorskoj komori.

Radi obavljanja revizorskih usluga, dva ili više ovlaštenih revizora mogu osnovati zajednički revizorski ured, a međusobna prava i obveze uređuju se ugovorom. Revizorsko društvo osniva se kao trgovačko društvo u skladu s odredbama Zakona o reviziji i Zakona o trgovačkim društvima.¹⁴

2.1.5. Proces eksterne revizije

Prema Mahaček¹⁵, cilj revizije je osigurati točnost i istinitost financijskih izvještaja, kako se upravljalo financijskim sredstvima i jesu li se ispunili misija i ciljevi subjekta revizije. Revizija financijskih izvještaja je proces čija se metodologija očituje prema broju predviđenih faza, te se odvija po sljedećim fazama: predrevizijske aktivnosti, planiranje revizije, razmatranje internih kontrola i provođenje testova kontrole, provođenje dokaznih testova, dovršavanje revizije i izdavanje revizorskog izvješća.

¹⁴ Narodne novine, (2017): Zakon o reviziji, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 127., čl. 5.

¹⁵ Mahaček, D., Aleksandar, V., Šebo, D., i Včev, A. (2016): Revizija u zdravstvenome sustavu, Medicinski fakultet Osijek, Osijek, str. 32.

Slika 1: Faze revizijskog procesa

Izvor: Filipović, I. (2009): Revizija, Sinergija nakladništvo d.o.o., Zagreb, str. 102.

Revizija financijskih izvještaja je najčešće eksterna i provode ju ovlaštena revizorska društva.

1. Predrevizijske radnje

Postupak revizije financijskih izvješća započinje poduzimanjem preliminarnih radnji radi što objektivnijeg i realnijeg izvršenja revizijskog posla. Revizor razmatra hoće li prihvatiti novog odnosno zadržati postojećeg klijenta, priprema pismo o preuzimanju obveze revizije, razmatra i procjenjuje rad internog revizora, određuje revizorsko osoblje i potrebne suradnike. Prije planiranja revizije revizor treba razmotriti hoće li prihvatiti novog ili zadržati postojećeg klijenta. U slučaju novog klijenta, revizor će prikupiti što više financijskih i drugih informacija o njegovom poslovanju i menadžmentu, a ako se radi o zadržavanju postojećeg klijenta, revizor treba povremeno procjenjivati hoće li zadržati tog postojećeg klijenta. Također prije planiranja revizije, revizor uspostavlja komunikaciju s revizorskim odborom, priprema pismo o preuzimanju obveze, radi izbjegavanja nesporazuma te razmatra i procjenjuje rad internog revizora „Pismo o preuzimanju obveze, revizor dokumentira čime

potvrđuje imenovanje, cilj i djelokrug revizije te opseg odgovornosti prema klijentu".¹⁶

2. Planiranje revizije

Planiranje revizije obuhvaća nekoliko podfaza koje se odnose na: - Revizorovo upoznavanje s poslovanjem klijenta - Primjena preliminarnih analitičkih postupaka - Procjena značajnosti i rizika revizije - Izrada općeg plana i programa revizije - Upoznavanje i ocjena sustava internih kontrola klijenta.¹⁷ Suočavajući se s tim podfazama, revizor može steći znanje o djelatnosti i poslovanju klijenta na više načina, npr. pregledavanjem radne dokumentacije prethodnih godina, obilaskom pogona i tvornica te promatranje odvijanja poslovnih procesa itd. Revizor treba neprekidno stjecati znanje o poslovanju poduzeća jer je to najpouzdaniji vodič za provedbu postupaka revizije.

3. Razmatranje internih kontrola i provođenje testova kontrola

Revizor internu kontrolu koristi za raspoznavanje mogućih pogrešnih prikazivanja i razmatranje čimbenika koji utječu na rizike pogrešnog prikazivanja. Sustav interne kontrole podrazumijeva sve metode i postupke menadžmenta poslovnog subjekta kako bi se zadovoljili ciljevi koji se odnose na provođenje poslovne politike koju je usvojio menadžment, zaštitu imovine poduzeća, na sprječavanje prijevara i pogrešaka i sl. Kako bi revizor dobio dovoljno odgovarajućih dokaza o postojanju i operativnoj učinkovitosti sustava internih kontrola, on oblikuje testove kontrole. Oni služe u svrhu utvrđivanja postoji li odgovarajući sustav internih kontrola i ocjenjivanja učinkovitosti funkcioniranja u sprječavanju značajnih pogrešaka.

4. Provođenje dokaznih testova

Dokazni testovi obuhvaćaju revizijske postupke koji se provode kako bi se otkrile materijalno značajnije greške u financijskih izvještajima i za ovu fazu se može reći da je vremenski najzahtjevnija faza cjelokupnog procesa. Postoje tri vrste dokaznih testova, a to su neovisni testovi poslovnih događaja, analitički postupci i testovi salda. „Neovisni testovi poslovnih događaja odnose se na testiranje pojedinačnih poslovnih

¹⁶ Mahaček, D. (2016): Revizija u zdravstvenome sustavu, Medicinski fakultet Osijek, Osijek, str. 209.

¹⁷ Tušek B., Žager L. (2008): Revizija, treće izdanje, Zagreb: Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, str. 167.

dogadaja koji utječu na povećanje ili smanjenje salda na računima glavne knjige".¹⁸ Na ovaj način revizor provjerava dokumentaciju na temelju kojih su poslovni događaji evidentirani, provjerava računsku točnost pojedinih obračuna i sl. Analitički postupci služe kao pomoć revizoru prilikom planiranja revizije, koriste se kao dokazni postupci kada njihova primjena može biti učinkovitija u smanjivanju rizika značajnog pogrešnog prikazivanja. Također se mogu koristiti kao sveobuhvatni pregled financijskih izvještaja na kraju revizije. Testovi salda su usmjereni na provjeravanje stavki koje stvaraju konačno stanje na računima glavne knjige i pozicijama financijskih izvještaja. Prilično su važni jer revizor pomoću njih može dokazati postojanje značajnih pogrešaka na računima glavne knjige i financijskim izvještajima.

5. Dovořavanje revizije i izdavanje izvješća neovisnog revizora

Posljednja faza je dovršavanja revizije i izdavanje revizorskog izvješća o financijskim izvještajima. Pod završnim postupcima podrazumijeva se da revizor uzima u razmatanje još neka dodatna pitanja koja bi mogla utjecati na financijske izvještaje, a to su razmatranje potencijalnih financijskih i ugovornih obveza, razmatranje događaja nakon datuma bilance i postupci završne procjene dokaza. Rezultat cjelokupnog procesa revizije financijskih izvještaja je revizorovo izvješće u kojem se mora jasno vidjeti kako se radi o izvješću neovisnog revizora. U tom izvješću revizor izražava svoje mišljenje o realnosti i objektivnosti financijskih izvještaja, mora bit utemeljeno na činjenicama i ako za ugovoreni posao angažira suradnike, odgovoran je za njihov posao. Ono može biti pozitivno mišljenje, mišljenje s rezervom, suzdržanost od mišljenja i negativno mišljenje.

2.2. Revizijska načela i standardi

Najznačajniji dio revizijskog teorijskog okvira čine revizijska načela i standardi. Revizijska su načela osnovna pravila ponašanja kojih se u reviziji treba pridržavati. Revizijska načela čine ishodište za oblikovanje revizijskih standarda. Revizijski standardi su temeljni okvir samog procesa revizije. Sadržajno gledajući, revizijski standardi sadrže okvirnu metodologiju obavljanja revizije, odnosno globalni pristup kojeg u konkretnim uvjetima treba

¹⁸ Filipović, I. (2009): Revizija, Zagreb: Sinergija nakladništvo, str. 125.

operacionalizirati i detaljnije razraditi u obliku konkretne revizijske metodologije. Kao temeljna načela revizije navode se:¹⁹

Načelo zakonitosti koje predstavlja zahtjev da se revizija u svom radu mora pridržavati postojećih zakonskih propisa.

Načelo profesionalne etike podrazumijeva da se revizor u svom radu i ponašanju mora pridržavati određenih pravila ponašanja kako bi se zaštitila revizija kao profesija od ponašanja pojedinih revizora, koji bi svojim neprimjerenim postupcima mogli narušiti ugled struke.

Načelo neovisnosti zahtijeva da revizor u obavljanju svoga posla mora biti neovisan i potpuno samostalan. Što znači da se ne smije rukovoditi zahtjevima menadžmenta poduzeća koje često želi ograničiti reviziju.

Načelo stručnosti i kompetentnosti zahtijeva da revizor, osim određenih etičkih i moralnih normi, mora imati i određeno stručno obrazovanje i znanja koja mu omogućavaju da kvalitetno obavlja poslove revizije.

Načelo odgovornosti, ovim načelom revizori se obvezuju na utvrđivanje konkretne odgovornosti za učinjene propuste u poslovanju. Također činjenica je i da su revizori odgovorni za svoj rad.

Načelo dokumentiranosti podrazumijeva da svaka poslovna promjena mora biti popraćena s odgovarajućom valjanom dokumentacijom, osim toga i da se mišljenje revizora mora temeljiti na dokazima koji su dokumentirani u njegovoj radnoj dokumentaciji.

Načelo korektnog izvješćivanja obvezuje revizora da se suzdrži od izražavanja svaki puta kada za to ne postoji mogućnost.

Povezanost revizijskih načela sa standardima proizlazi iz toga da su se standardi razvili na temelju postulata i gore objašnjenih revizorskih načela. Standardi su nastali prikupljanjem postojećih iskustava u području revizije te kao takvi sadrže praktične upute za obavljanje revizije. Nemaju snagu zakona, ali se redovito koriste u praksi, jer predstavljaju temeljna pravila i upute za provođenje revizije finansijskih izvještaja pomoću kojih se osigurava stručnost, nezavisnost i kompetentnost revizora. Pravila revidiranja se razlikuju od države do države, ali općenito sva ta pravila se na međunarodnoj razini objavljuju kao Međunarodni

¹⁹ Tušek, B., Filipović, I., Filipović, D. (2009): Istraživanje odnosa eksterne revizije i nadzornog odbora u Republici Hrvatskoj, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, str. 124.

revizijski standardi. Objavljeni Međunarodni revizijski standardi predstavljaju smjernice koje revizori primjenjuju u praksi. Također, na temelju njih pojedine zemlje izrađuju nacionalne revizijske standarde. Najpoznatiji nacionalni revizijski standardi su američki revizijski standardi poznati pod nazivom GAAS – općeprihvaćeni revizijski standardi koje primjenjuju nekotirajuća poduzeća u SAD-u.

Nakon korporativnih skandala u SAD-u 2002. godine donesen je Sarbanes-Oxley zakon, kojim je osnovan Odbor za nadzor nad računovodstvom javnih poduzeća (Public Company Oversight Board – PCAOB) koji ima ovlast donošenja revizijskih standarda za kotirajuća poduzeća i ulogu nadzora revizijske profesije. Članove odbora imenuje i razrješava dužnosti Komisija za vrijednosne papire (Security and Exchange Commission – SEC). Ovaj odbor provodi inspekcije registriranih revizorskih poduzeća koja revidiraju poduzeća s burze te provjerava usklađenost njihova poslovanja s pravilima.²⁰

Međunarodne revizijske standarde koje izdaje Međunarodna federacija računovođa (IFAC) primjenjuju revizijska poduzeća u Europskoj uniji. Republika Hrvatska još uvijek nema dovoljno razvijenu revizijsku praksu i nema vlastite nacionalne standarde, stoga su hrvatski revizori dužni primjenjivati Međunarodne revizijske standarde. Međunarodni revizijski standardi (MRevS-ovi) nisu jednom zauvijek dani već se oni usavršavaju i prilagođavaju ovisno promjenama u okruženju i revizijskoj praksi.

2.3. Ponuda i potražnja za revizijskim uslugama

Eksterni revizori i revizorska društva glavni su sudionici procesa financijskog izvještavanja i čimbenik informacijske ravnoteže između principala i agenata čiji je zadatak provjera i ovjeravanje objavljenih financijskih izvještaja. Kao što je prethodno navedeno, brojni su čimbenici utjecaja na nastanak potražnje za revizijom dok ponudu karakterizira iznimno visoka razina koncentracije.

Revizijsko tržište od svojih početaka visoko je koncentrirano. Tijekom 80-ih godina “Velika osmorica“ strelovito je rasla. Spojili su se s mnogo manjih tvrtki. Jedno od najvećih spajanja bilo je 1987. kada se Peat Marwick spojio s grupom Klynveld Main Goerdeler, čime se stvorio KPMG Peat Marwick, a kasnije samo KPMG. Dvije godine kasnije Ernst & Whinney

²⁰ Sever Mališ S., Tušek B., Žager. L., (2012): Revizija – načela, standardi i postupci, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb, str. 144-147.

spojio se s Arthur Youngom i tako je nastao Ernst & Young. Par mjeseci nakon toga Deloitte, Haskins & Sells spojili su se s Touche Rossom i stvorili Deloitte & Touche. U srpnju 1998. Price Waterhouse spojio se s Coopers & Lybrandom, čime je nastao PricewaterhouseCoopers. Tri godine kasnije u SAD-u je odjeknuo skandal s Enronom i sa svjetske revizorske scene nestao je Arthur Andersen. I tako je nastala 'Velika četvorka'. Ta su se društva u odnosu na konkurenciju istaknula tehničkom, ljudskom i tržišnom ekspanzijom što im je posljedično omogućilo detaljniju i precizniju analizu i reviziju. Takav pristup rezultirao je globalnom rasprostranjenošću i prepoznatljivošću, a ostala revizorska društva ostala su ograničena na revizije manjeg opsega i složenosti pa samim time i nižim revizorskim naknadama.

Velika četvorka svojom organizacijskom strukturom i opremljenošću u konačnici predstavlja jeftinije rješenje za veliki opseg poslova s obzirom na to da su u mogućnosti eksploatirati ekonomije obujma. Naime, što je veći opseg revizijskog posla do izražaja dolazi visoka tehnička i ljudska opremljenost koja omogućuje niži trošak po jedinici odnosno nižu revizijsku naknadu u odnosu na srednje velika revizorska društva. Teško je za očekivati da će se struktura revizijskog tržišta u bližoj budućnosti značajnije mijenjati s obzirom da već i sada visoka koncentracija predstavlja potencijalno veliki problem očuvanju kvalitete revizijskog posla.

S obzirom na visoku razinu koncentracije revizijskog tržišta srednje velika i mala revizorska društva zauzela su manji dio tržišta na kojem su za opstanak osuđeni na cjenovnu konkurenciju. Utjecaj velikih korporativnih prevara posebno se odrazio na ovaj manji segment tržišta s obzirom da se zbog izgubljenog povjerenja u revizijsku profesiju korisnici usluga revizije pri izboru revizora vode uglavnom iznosom naknade koju trebaju platiti za tu uslugu. Nepovjerenje u kvalitetu revizije i nerealno visoka očekivanja od revizijske profesije rezultirala su njenom degradacijom što se posljedično odrazilo na visinu revizijskih naknada. Nametnuta obvezna zakonska regulativa prema kojoj su pojedina društva obveznici revizije na taj se način i promatra. Revizija predstavlja zakonsku obvezu koja se mora ispuniti, a eventualne koristi iz procesa revizije zbog izgubljenog povjerenja nisu na adekvatan način valorizirane.

S obzirom na činjenicu kako je revizijsko tržište u posljednjih dvadeset godina pretrpjelo veliku reputacijsku štetu regulacija poslovanja revizijskih društava raste iz godine u godinu kako bi se vratilo izgubljeno povjerenje u mehanizam kontrole i nadzora. Zakonska rješenja povećavaju odgovornost revizora i njihovu uključenost u potencijalne gubitke investitora u slučaju pogrešnih poslovnih odluka koje su nastale kao posljedica pogrešaka revizora.

Porastao je broj sudskih sporova u kojima su uključeni revizori i revizorska društva čime je revizorska profesija izložena velikom pritisku javnosti dok su istovremeno revizijske naknade uglavnom glavni uvjet prilikom izbora revizora, a koje će se u nastavku ovoga rada i detaljnije analizirati.²¹

Potražnja za revizijom proizlazi iz potrebe za nadzorom rada menadžmenta kojim će se osigurati učinkovito funkcioniranje tržišta i alokacija resursa. Naime, funkcija revizora jest pružanje provjerenih informacija, inače dostupnih dobro obaviještenom menadžmentu, primarno lošije obaviještenim investitorima čiji interes za potvrdom točnosti informacija iz financijskih izvještaja stvara podlogu potražnje za revizijom.²²

Potražnja za funkcijom revizije postoji u procesu komunikacije računovodstvenih informacija u kojem se informacije prenose do zainteresiranih stranaka i potencijalnih korisnika. Potreba za neovisnom trećom strankom koja će utvrditi stupanj usklađenosti između tvrdnji menadžmenta i kriterija korisnika rezultat je četiri uvjeta, a to su:²³

- Sukob interesa

Menadžment poduzeća kao dobavljač i korisnik informacija iz financijskih izvještaja ključan je čimbenik donošenja odluka i izbora metode izvještavanja. S obzirom na to menadžer svojim odlukama može utjecati na konačan iznos pojedinih stavki financijskih izvještaja koje mu prema ugovoru donose određene bonuse. Najčešći kriterij isplata bonusa menadžerima su zarada po dionici i likvidnost kojima se može manipulirati kako bi se kratkoročno postigli željeni rezultati što bi moglo rezultirati dugoročno štetnim posljedicama za društvo (npr. ne plaćanje računa dobavljača povećava likvidnost, a dugoročno može rezultirati gubitkom dobavljača). Na taj način menadžer namjerno kreira pristrane informacije u svrhu postizanja osobne koristi.

Zbog svega navedenog izražena je potražnja za neovisnim nadzorom od strane eksternog revizora kako bi se otklonila mogućnost prikazivanja pristranih informacija odnosno smanjila asimetrija informacija između kreatora i dobavljača informacija iz financijskih izvještaja.

- Posljedice

²¹ Cemović, A. (2013): Revizorske naknade u uvjetima tržišnog natjecanja, diplomski rad, Ekonomski fakultet Split

²² Soltani, B. (2009): Revizija, Međunarodni pristup, MATE d.o.o. Zagreb, str. 33.

²³ Soltani, B. (2009): Revizija, Međunarodni pristup, MATE d.o.o. Zagreb, str. 46.

Potražnja za neovisnom revizijom financijskih izvještaja pojavljuje se i zbog mogućih posljedica koje nastaju objavom revizijskog mišljenja. Funkcija revizije predstavlja čimbenik ravnoteže raspoloživosti informacija između dobavljača (menadžera) i korisnika informacija financijskih izvještaja. Revizijskim postupkom smanjuje se utjecaj asimetrije informacija na donošenje poslovnih odluka. Naime, brojni se zaključci izvode i brojna se vrijednosna kretanja dionica pojedinog društva događaju kao posljedica prikazanih informacija u financijskim izvještajima. S obzirom na spomenuti utjecaj menadžmenta na prikazivanje istih korištenje neprovjerenih informacija može rezultirati donošenjem pogrešnih poslovnih odluka od strane zainteresiranih korisnika. Funkcija revizije jest provjera istinitosti i objektivnosti objavljenih financijskih izvještaja, a konačno revizijsko mišljenje osim što smanjuje asimetriju informacija posljedično ima utjecaj i na cijene dionica tog društva što predstavlja tipičan primjer ekonomskih posljedica revizijskog mišljenja. Također, ukoliko objava revizorskog mišljenja rezultira povećanim opsegom trgovanja pojedinim dionicama može se zaključiti kako ono, donoseći nove informacije korisnicima financijskih izvještaja, ima određene ekonomske posljedice.²⁴

- Složenost

Razvojem tržišta kapitala na kojima se korisnici pri trgovini dionicama i drugim vrijednosnim papirima koriste financijskim izvještajima svjedoci smo kako se zbog rastućih potreba za informacijama zakonskim regulativama sve više propisuje objavljivanje dodatnih izvještaja ili se kroz postojeća propisuje detaljnija analiza. Posljedično, financijski izvještaji postaju sve složeniji i kompliciraniji za razumijevanje, a od korisnika se zahtijeva određena razina stručnosti i poznavanja informacijskog sustava korištenog pri izradi financijskih izvještaja. U tom slučaju posebno je izražena potražnja za revizijom s obzirom na nemogućnost pojedinih korisnika financijskih izvještaja da samostalnom analizom otkriju pogreške koje mogu imati značajan utjecaj na donošenje poslovnih odluka.²⁵

- Udaljenost

Odvajanjem funkcija vlasništva i upravljanja korisnici financijskih izvještaja često nemaju mogućnost utjecaja na oblik i način izvještavanja pojedinog društva što može dovesti do udaljenosti koju karakterizira fizičko odvajanje, vremenska ograničenja ili troškovna ograničenja. Naime, korisnicima financijskih izvještaja često je institucionalno ili zakonski

²⁴ Soltani, B. (2009): Revizija, Međunarodni pristup, MATE d.o.o. Zagreb, str. 47. i 48.

²⁵ Soltani, B. (2009): Revizija, Međunarodni pristup, MATE d.o.o. Zagreb, str. 48. i 49.

onemogućen pristup informacijama o poslovanju poduzeća dok su vremenski ili troškovno ograničeni da postupak revizije obave sami čak i kada im je pristup omogućen. Bez obzira na navedena ograničenja korisnici informacija iz financijskih izvještaja motivirani su da se kvalitetno informiraju pri donošenju poslovnih odluka zbog čega nastaje potreba za uslugama neovisne treće strane odnosno neovisnog revizora.²⁶

3. TRŽIŠNA KONCENTRACIJA

3.1. Pojam tržišne koncentracije

Koncentracija nastaje promjenom kontrole nad poduzetnikom na trajnoj osnovi koja se stječe pripajanjem ili spajanjem dva ili više neovisnih poduzetnika ili dijelova tih poduzetnika, stjecanjem izravne ili neizravne kontrole ili prevladavajućeg utjecaja poduzetnika nad drugim i to stjecanjem većine dionica ili udjela, ili stjecanjem većine prava glasa, ili na drugi način u skladu s odredbama Zakona o trgovačkim društvima i drugim propisima.

Razlikujemo sljedeće tipove koncentracije:²⁷

Agregirana koncentracija mjerilo je relativnog položaja velikih poduzeća u gospodarstvu neke zemlje ili regije. To je mjerilo koje se koristi u analizama stvarne ili potencijalne ekonomsko-političke moći koju bi najveća poduzeća, zbog svojega gospodarskog značenja za gospodarstvo neke države mogli iskoristavati za ostvarivanje svojih ciljeva.

Industrijska (tržišna) koncentracija mjerilo je relativnog položaja velikih poduzetnika u nabavi specifičnih dobara, kao što su automobili ili hipotekarni zajmovi. Nije usmjerena na cjelokupno gospodarstvo, već na jedan segment - industriju. Industrijska koncentracija jedno je od mjerila tržišne snage poduzetnika.

Koncentracija kupaca odnosi se na utvrđivanje u kojoj mjeri relativno mali broj kupaca u relativno visokom postotku kupuje određeni proizvod. Ekstremni oblik koncentracije kupaca je monopson.

Koncentracija vlasništva mjerilo je kojim se utvrđuje u kojoj su mjeri dionice poduzetnika koje kotiraju na burzi disperzirane na različite imatelje.

²⁶ Soltani, B. (2009): Revizija, Međunarodni pristup, MATE d.o.o. Zagreb, str. 49.

²⁷ Cerovac, M. (2004). Rječnik pojmova prava i politike tržišnog natjecanja i srodnih područja. TEB, Zagreb, str. 52.

Osim tržišnih koncentracija razlikuje se i pojam koncentracije poduzetnika, kojim se pojednostavljeno rečeno, označavaju različiti načini objedinjavanja dvaju ili više poduzetnika jedinstvenim upravljanjem i vođenjem poslovanja, odnosno jedinstvenom kontrolom. U tom smislu koncentracija se može pojaviti u sljedećim oblicima:²⁸

Horizontalna koncentracija nastaje između poduzetnika koji prodaju iste ili zamjenske proizvode ili pružaju iste usluge na istom tržištu.

Vertikalna koncentracija nastaje između poduzeća koja djeluju na različitim stupnjevima istog proizvodno-prodajnog lanca.

Dijagonalne koncentracije nastaju između poduzeća koja djeluju na različitim, ali na neki način ipak povezanim tržištima. Primjer za to su mediji, odnosno situacija kad se pod istom upravom nalaze npr. nakladnik dnevnih novina i privatna televizija i/ili radijski program.

Konglomeratne koncentracije koje nastaju između poduzeća koja djeluju na različitim, međusobno potpuno nepovezanim tržištima.

3.2. Tržišna struktura

Složenost tržišta nameće potrebu da se ono poima kao složeni sustav, odnosno mehanizam razmjene roba i/ili usluga ili skup veza i odnosa između subjekata ponude i subjekata potražnje.²⁹ Posljedično, sa strane ponude javljaju se proizvođači i ponuđači koji određuju količine i cijene roba i usluga koje će proizvoditi, dok se sa strane potražnje pojavljuju potrošači koji odlučuju o kupovini u nekom vremenskom roku i na nekom prostoru.

Važno je znati da je tržišno gospodarstvo razrađeni mehanizam za koordiniranje ljudi, aktivnosti i poslovanja putem sustava cijena i tržišta. Ono je komunikacijski uređaj za udruživanje znanja i aktivnosti velikog broja pojedinaca s ciljem osiguranja uspješne funkcionalnosti.³⁰ Shodno navedenom, vrlo je značajno pitanje određivanja cijena, a pri tome se prethodna definicija tržišta dodatno proširuje, pa ona glasi: Tržište je mehanizam putem kojeg se kupci i prodavatelji susreću kako bi odredili cijene i razmijenili robe, usluge i imovine.³¹

²⁸ Ibidem

²⁹ Kolaković, M. (2015): Tržište i država u modernoj ekonomiji, Sinergija nakladništvo, Zagreb str. 4.

³⁰ Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. (2011): Ekonomija, Mate d. o. o., Zagreb, str. 26.-28.

³¹ Ibidem

3.2.1. Savršena konkurencija

Savršena konkurencija naziva se i potpunom konkurencijom, a predstavlja tržišno stanje koje determinira nekoliko ključnih obilježja. Naime, važno je postojanje velikog broja prodavača i kupaca na tržištu istog, homogeniziranog proizvoda. Vrlo je važno istaknuti da pri tome svi proizvođači imaju cijenu i u procesu su razmjene na tržištu, a pri tome sudionici nemaju nikakav utjecaj na određivanje cijene (cijena je objektivno definirana veličina).³² Iako sudionici na tržištu nemaju utjecaj na cijenu u okviru pojedinačnog djelovanja, ona se mijenja pod utjecajem svih prodavača i kupaca.

Prethodne činjenice ukazuju na to da savršeno konkurentsko tržište u suštini predstavlja tržište na kojem sva poduzeća proizvode potpuno iste proizvode, ali udio proizvodnje pojedinog poduzeća nema utjecaja na cijene kao ni na industriju generalno. U praksi većim dijelom prevladava nesavršena konkurencija, a o ovome obliku moguće je govoriti eventualno u okviru proizvodnje pšenice, kukuruza, nafte i slično.

Savršena konkurencija zahtijeva nekoliko preduvjeta za njezino funkcioniranje i to:³³

- Broj kupaca i ponuđača treba biti toliki da nijedan od njih nije u stanju diktirati uvjete razmjene
- Na cijenu zadanu od tržišta ne može utjecati pojedinačno nitko od sudionika
- Svi sudionici su savršeno informirani o karakteristikama proizvoda i usluga koje se razmjenjuju
- Ponuda i potražnja proizvoda i usluga je homogena i djeljiva
- U svakom trenutku postoji slobodan ulaz i izlaz s tržišta.

Prema navedenom, savršena konkurencija je najefikasniji tržišni model. Cilj poduzeća pri tome je maksimalizacija profita s obzirom na to da su poduzeća prihvatitelji cijene (engl. price takers), a krivulja potražnje je savršeno elastična. Tržišna cijena industrije jednaka je graničnom prihodu ($P = MR$). Homogeni proizvodi su potpuno identični proizvodi kao npr. pšenica, ugljen, nafta i slično. Nadalje, slobodan ulaz i izlaz odnosi se na nepostojanje zapreka. Točnije, poduzećima je ulaz u sektor potpuno slobodan kada cijene i profiti rastu, a u

³² Pindyck, R. S., Rubinfeld, D. L. (2005): Mikroekonomija, Mate d.o.o., Zagreb, str. 577.-578.

³³ Gorila vijesti, Savršena konkurencija:

http://vijestigorila.jutarnji.hr/gorilopedija/lifestyle/ekonomija_i_pravo/savsrsena_konkurencija (27.08.2018.)

slučaju ostvarenja gubitaka izlaz je također slobodan. Savršena informiranost podrazumijeva kompletnost u informiranju potrošača i proizvođača o cijenama i svim ostalim pitanjima. U konačnici, maksimalizacija profita prisutna je u točki gdje je vertikalna udaljenost između ukupnog prihoda i ukupnih troškova najveća.

3.2.2. Monopol

Monopol s jedinstvenom cijenom je monopol koji zahtijeva istu cijenu za svaku jedinicu svog outputa. On, također, može prakticirati diskriminaciju cijena, što znači prodaju istog dobra ili usluge po različitim cijenama različitim kupcima no ove razlike u cijenama nemaju opravdanje u različitim troškovima poslovanja.

Uspješno diferenciranje cijena ili diskriminacija cijena iznosi nekoliko pretpostavki. Prva je ta da proizvođač mora biti u stanju kontrolirati cijenu dobra. On mora posjedovati monopolsku, tržišnu moć. Diskriminacija cijena nije moguća i ne može je biti u uvjetima savršene konkurencije.

Druga pretpostavka govori o preprodaji, gdje dobro ili usluga koja se namjerava prodavati po različitim cijenama ne može biti namijenjena preprodaji. Moguća bi preprodaja vrlo brzo dovela do uspostavljanja jedinstvene cijene. Proizvođač, odnosno ponuđač mora biti u stanju procijeniti platežnu sposobnost kupaca i spremnost na kupovinu, odnosno novčani iznos koji su pojedini kupci ili skupine kupaca voljni platiti za dobro ili uslugu, zadnja je pretpostavka.³⁴

U stvarnom svijetu potrošači ne ulaze u prodavaonice s istaknutim novčanim iznosima koje su spremni platiti za pojedina dobra ili usluge tako da u stvarnom svijetu diskriminacija cijena nije savršena.

Pindyck i Rubinfeld³⁵ navode kako postoji nekoliko stupnjeva cjenovne diskriminacije. Cjenovna diskriminacija prvog stupnja praksa je naplaćivanja rezervacijske cijene svakom kupcu, odnosno najviše cijene koju je kupac spreman platiti za neko dobro ili uslugu. Savršena cjenovna diskriminacija prvog stupnja u praksi gotovo da i nije moguća. Poduzeća mogu nesavršeno diskriminirati naplaćivanjem nekoliko različitih cijena utemeljenim na procjenama rezervacijskih cijena kupaca, npr. stipendije za studente.

³⁴ Ferenčak, I. (2003): Počela ekonomike. 2. izd. Osijek, Ekonomski fakultet u Osijeku

³⁵ Pindyck, R.S., Rubinfeld, D.L. (2005): Mikroekonomija. 5. izd. Zagreb, MATE d.o.o.

Diskriminacija drugog stupnja funkcionira tako da se različite cijene naplaćuju za različite količine istog dobra ili usluge. Količinski popusti savršeni su primjer cjenovne diskriminacije drugog stupnja, dok je drugi primjer blok ili grupirano određivanje cijena koje provode tvrtke za opskrbu električnom energijom, zemnim plinom i vodom. Cjenovna diskriminacija trećeg stupnja dijeli potrošače u dvije ili više grupa, gdje svaka od njih ima različitu krivulju potražnje. To je najčešći oblik za koji postoji mnogo primjera: redovne u odnosu na "posebne" avionske karte, prvoklasne u odnosu na obične marke pića, hrana u konzervama ili smrznuto povrće.³⁶

3.2.3. Monopolistička konkurencija

Monopolistička konkurencija opisuje tržište sa sljedećim obilježjima:³⁷

- Mnogo prodavatelja: postoji mnogo poduzeća koji međusobno konkuriraju za istu skupinu potrošača.
- Diferencijacija proizvoda: svako poduzeće proizvodi proizvod koji je barem malo drugačiji od proizvoda ostalih poduzeća. Prema tome, umjesto da je prihvatitelj cijene, svako poduzeće se suočava s krivuljom potražnje s negativnim nagibom.
- Slobodan ulazak: poduzeća mogu ući (izaći) na (s) tržišta bez ograničenja. Prema tome, broj poduzeća na tržištu prilagođava se sve dok se ekonomska dobit ne izjednači s nulom.

Monopolistička konkurencija omogućava stvaranje profita na kratki rok, ali ulaskom novih poduzeća u tu granu poslovanja rezultat će nižim cijenama, a time i profitima. Ako poduzeće ostvaruje gubitke može napustiti tu djelatnost i time se povećava cijena i profit.

Monopolistička konkurencija nastaje i po osnovi proizvodnih inovacija. Poduzeća nastoje proizvoditi nove proizvode kojima će osigurati konkurentsku prednost, makar i samo povremeno.³⁸ Poduzeće koje uvede novi proizvod koji je drugačiji od prethodnih, moći će povremeno povećavati svoju cijenu te ostvariti monopolni profit. Ali ulaskom imitatora na

³⁶ Čičin – Šain, D. (2007) Tržišna moć: monopol i monopson: http://www.unizd.hr/portals/4/nastavni_mat/1_godina/mikroek/mikroekonomija_14.pdf (27.08.2018).

³⁷ Mankiw N. G., (2004): Osnove ekonomije, Mate d.o.o. Zagreb, str. 374.

³⁸ Bakalar, J. (2003): Mikroekonomija, Napredak, Sarajevo, str. 229.

tržište uklonit će se ova prednost. Stoga, inovatori ostvaruju profit sve dok se ne pojave imitatori.

Ako su dobra i usluge koja su proizveli različiti proizvođači u uvjetima monopolističke konkurencije slični, svaki proizvođač će trebati kompetitivni alat da bi odvuкао kupce od svojih suparnika. To se radi diferencijacijom proizvoda tj. uvođenjem osobine koja neki proizvod čini drugačijim od drugog.³⁹ Razlika se ogleda u pakiranju, njegovoj veličini, njegovu brandu, kvaliteti proizvoda, u slučaju trajnih dobara uključujući i usluge nakon prodaje te kvaliteti usluge ponuđene od proizvođača. Stoga se može zaključiti da cijena proizvoda nije ono što se razlikuje od poduzeća do poduzeća, nego ostale osobine proizvoda kao što su njegova kvaliteta ili način pakiranja ili prezentacije. Obično se to naziva necjenovna konkurencija i povezuje se s marketingom i oglašavanjem. Poduzeća koja prodaju diferencirani proizvod i zaračunavaju cijene koje su veće od graničnog proizvoda, imaju poticaj oglašavati se kako bi privukli što više kupaca za svoj proizvod. Nema smisla da jedno poduzeće plaća oglašavanje svog proizvoda jer se time mogu okoristiti drugi proizvođači koji proizvode sličan proizvod. Jedino što poduzeće može učiniti u ovom slučaju je oglašavati posebni brand proizvoda.

3.2.4. Oligopol

Oligopol predstavlja tipičan i najčešći oblik monopolskih struktura. Jednom se ubraja u ograničenu a drugi puta u monopolističku konkurenciju, ovisno o tome dali se radi o homogenom ili heterogenom oligopolu. Oblik nesavršene konkurencije u kojoj nekoliko poduzeća sudjeluje u cjelokupnoj ponudi. Javljaju se u onim privrednim granama gdje je ulazak konkurentima otežan. Proizvodi oligopolista su homogeni, ali i diferencirani. Tipično oligopolno tržište je tržište automobila.⁴⁰ Tipovi oligopola koje razlikujemo su:⁴¹

- Stupanj homogenosti robe koje oligopolisti traže,
- Ekonomska snaga oligopolista,
- Prisutnost sporazumijevanja.

³⁹ Pavić, I., BeniĆ, Đ., Hashi, I. (2007): Mikroekonomija, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet Split, str. 448.

⁴⁰ Web Hosting, Marketing i Dizajn, Oligopol, <http://wmd.hr/search/results/4df7e8200387caa243ee6365ed4a2582/> (27.08.2018.)

⁴¹ Ibidem, str. 129.

Prema stupnju homogenosti koji oligopolisti traže razlikujemo:⁴²

- Čisti oligopol – homogeni, potpuni, perfektni,
- Diferencirani oligopoli – nesavršeni, heterogeni i djelomični oligopoli.

Što je stupanj diferencijacije proizvoda veći to je manja konkurencija između oligopolista, odnosno to postoji veća vjerojatnost da se svaki oligopolista ponaša više monopolistički. I obratno što je manja diferencijacija to je veća konkurencija između oligopolista.

Postoje razne prepreke ulaska na tržište, a to su:⁴³

- Potreba da se proizvodi u velikim serijama da bi jedinični troškovi bili dovoljno niski,
- Patenti i licence koje određenim proizvođačima daju isključivo pravo proizvodnje i/ili prodaje određenog proizvoda ili usluge,
- Kontrola temeljnih sirovina,
- Ugled postojećih proizvoda,
- Velika financijska ulaganja,
- Tajnost recepata, koji proizvođač ne želi patentirati, nego ga drži u tajnosti,
- Politika cijena postojećih oligopolista kojom određuju cijene niže od onih koje bi im maksimizirale dobit radi sprječavanja ulaska u posao novih proizvođača.

Bez obzira na način sprječavanja ulaska na tržište kod oligopolista uvijek je cilj povećanje monopolnosti tržišta. Međutim da bi se zaštitio širi državni, odnosno društveni interes poduzimaju se mjere protiv monopola. Najčešće situacije koje se pojavljuju na oligopolu su:⁴⁴

- Potpuna konkurencija između oligopolista,
- Tajni ili prešutni sporazum,
- Vodstvo u cijenama,
- Nekordinirane situacije na oligopolnom tržištu.

Oligopolisti mogu izabrati cjenovnu ili necjenovnu konkurenciju za osvajanje tržišta. Cjenovna vodi uništenju slabijih oligopolista zbog toga se najčešće primjenjuje necjenovna konkurencija.

⁴² Lolić, S. (2017): Analiza tržišnih struktura u Republici Hrvatskoj, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, str. 10.

⁴³ Ibidem, str. 130.

⁴⁴ Ibidem, str. 132.

3.3. Mjere koncentracije

Mjere koncentracije izdvajaju se kao pokazatelji načina razdiobe zbroja svih vrijednosti numeričkoga obilježja, svih vrijednosti konačnoga numeričkog statističkog niza podataka ili neke druge veličine prema elementima statističkoga skupa ili modalitetima statističkoga obilježja. Pritom se razlikuju apsolutne i relativne mjere koncentracije. U apsolutne mjere pripadaju koncentracijski omjer i Herfindahl–Hirschmanov indeks, dok se kao najčešća relativna mjera koncentracije navodi Ginijev koeficijent koncentracije ili Ginijev indeks.

3.3.1. Gini koeficijent

Ginijev koeficijent koncentracije pripada u relativne mjere koncentracije ili mjere nejednakosti (dispariteta) statističkoga niza. Njihova vrijednost može biti bilo koji realan broj iz segmenta $[0, 1]$. Što je ta vrijednost bliža nuli, vrijednosti niza su ravnomjernije raspoređene, tj. na svaki modalitet otpada približno jednak udio u totalu. Obrnuto, što je ta vrijednost bliža jedinici, vrijednosti niza su neravnomjernije raspoređene: slobodno govoreći, većina totala otpada na jedan modalitet.

3.3.2. Koncentracijski omjer

Koncentracijski omjer reda r se određuje tako da se zbroj r vrijednosti (od njih N) podijeli sa zbrojem N vrijednosti. Pri tome se pretpostavlja da su podaci poredani od najvećeg prema najmanjem.

Ako se radi o ravnomjernoj raspodjeli, koncentracijski omjer poprima vrijednost od 1 do N . A ako se radi o maksimalnoj raspodjeli, koncentracijski omjer poprima vrijednost 1. - u analizi koncentracije koristi se grafički prikaz – Lorenzova krivulja: ⁴⁵

1. Na osi apscisa nalazi se aritmetičko mjerilo za kumulativni niz relativnih frekvencija,
2. Na osi ordinata nalazi se aritmetičko mjerilo za kumulativni niz proporcija podtotala,
3. Prva točka ima koordinate $(0,0)$; posljednja točka ima koordinate $(1,1)$; koordinate ostalih točaka određene su vrijednostima članova kumulativnih nizova,
4. U grafički prikaz ucrtava se pravac jednolike raspodjele, on prolazi točkama $(0,0)$ i $(1,1)$.

⁴⁵ Radman-Funarić, M. (2018): Uvod u gospodarsku statistiku, Veleučilište u Požegi, Požega, str. 31.

3.3.3. Herfindahl-Hirschmanov indeks

Herfindahl-Hirschmanov indeks (HHI) najčešće je korišteno mjerilo tržišne koncentracije. Služi za određivanje omjera između ukupnog broja poduzetnika koji djeluju na nekom mjerodavnom tržištu i njihove relativne veličine izražene u postotku njihovog tržišnog udjela koji na tom tržištu ostvaruju prodajom proizvoda. Vrlo je značajan indikator koncentriranosti tržišta u poslije koncentracijskom razdoblju.

HHI se izračunava kao zbroj kvadrata pojedinačnih tržišnih udjela poduzetnika koji djeluju na nekom tržištu. Najčešće se izražava u rasponu od 1.000 do 10.000.

S obzirom na mogućnost prikupljanja podataka o tržišnim udjelima poduzetnika na mjerodavnom tržištu i mogućnost izračuna HHI, razlikujemo ukupni i djelomični HHI.

- Ukupni (apsolutni) HHI

Za točan izračun HHI najbolje je kad je moguće pribaviti podatke o tržišnim udjelima svih poduzetnika koji djeluju na konkretnom mjerodavnom tržištu (tzv. ukupni HHI).

- Djelomični HHI

U slučaju kad nije moguće pribaviti podatke o poduzetnicima s veoma malim tržišnim udjelima, to neće značajno utjecati na ukupni rezultat izračuna HHI. Ovo iz razloga što iz samog načina izračuna HHI proizlazi da to mjerilo daje tržišnim udjelima velikih poduzetnika proporcionalno veću težinu. Stoga će i u slučaju kad nemamo izračunatu apsolutnu vrijednost HHI, ovo mjerilo ipak moći poslužiti kao veoma koristan početni indikator koji ukazuje na moguće kompetitivne pritiske na mjerodavnom tržištu u poslije koncentracijskom razdoblju.⁴⁶

⁴⁶ Cerovac, M. (2005): Naputak u svezi s postupkom ocjene dopuštenosti horizontalnih koncentracija poduzetnika, Agencija za zaštitu tržišnog natjecanja, Zagreb, str. 17.

4. TRŽIŠTE REVIZIJSKIH USLUGA

4.1. Karakteristike revizijskog tržišta i koncentracija u Europskoj uniji

Reforma revizorskog tržišta uslijedila je kao posljedica svjetske financijske krize iz 2008. godine s ciljem jačanja stabilnosti cjelokupnog financijskog sustava. Veliku ulogu u financijskoj krizi imale su banke, fondovi, agencije za kreditni rejting, regulatori i središnje banke, no također treba uzeti u obzir da su mnoge od navedenih institucija dobile pozitivno mišljenje revizora unatoč problemima i nepravilnostima koji su očito postojali u njihovom poslovanju. Prema tome, javila se potreba za detaljnom analizom i preispitivanjem uloge revizora te postojećeg regulatornog okvira.

Može se reći da je revizorska reforma na razini Europske unije započela 2010. godine kad je Europska komisija objavila tzv. Zelenu knjigu pod naslovom „Politika revizije: Pouke iz krize“ (engl. Green paper „Audit policy: Lessons from the crisis“), gdje je istaknuto da je kvalitetna revizija ključna za ponovno uspostavljanje povjerenja investitora u financijske izvještaje i financijski sustav.⁴⁷ Analizom revizorskog tržišta su identificirani ključni problemi, koji između ostaloga uključuju sljedeće:

1. Veliku koncentraciju na tržištu revizije Europske unije,
2. Pitanja kvalitete revizije i neovisnosti revizora,
3. Potencijalne rizike vezane uz revizorske naknade.⁴⁸

Velika tržišna koncentracija je nastala kao posljedica izraženih aktivnosti spajanja i pripajanja revizorskih društava te zbog značajnih barijera za rast i razvoj malih i srednjih revizorskih društava, pogotovo na tržištu kotirajućih poduzeća. Tržišne strukture u kojima postoji nekoliko velikih revizorskih društava koja dominiraju tržištem mogu ugroziti stabilnost cjelokupnog financijskog sustava u slučaju propasti jednog od tih društava. S druge strane,

⁴⁷ Europska komisija, (2010) Green Paper on Audit policy, http://ec.europa.eu/finance/consultations/2010/green-paper-audit/index_en.htm (28.08.2018.)

⁴⁸ Le Vourc'h, J., Morand, P. (2011): Final report: Study on the effects of the implementation of the acquis on statutory audits of annual and consolidated accounts including the consequences on the audit market”, ESCP Europe, http://ec.europa.eu/internal_market/auditing/docs/studies/201111-annex_en.pdf, (28.08.2018.)

duljina revizorskog angažmana i situacije kad revizorsko društvo koje obavlja zakonsku reviziju većinu prihoda kod određenog klijenta ostvaruje pružanjem nerevizorskih usluga mogu ugroziti neovisnost revizora, a time utjecati i na kvalitetu revizije. Nadalje, rizici vezani uz visinu revizorske naknade uključuju mogućnosti da velika revizorska društva zbog svog velikog tržišnog udjela i visoke pregovaračke moći počnu diktirati i postavljati cijene. Osim ključnih problema, koji su identificirani na razini gotovo svih država članica Europske unije, također je uočeno da se nacionalna tržišta revizije znatno razlikuju, pogotovo po pitanju regulatornog okvira. U skladu s time, revizorska reforma je bila usmjerena i na harmonizaciju revizorskih tržišta zemalja članica Europske unije. Kao glavni ciljevi revizorske reforme na razini Europske unije mogu se istaknuti:⁴⁹

1. Utvrditi postoji li mogućnost za smanjenje jaza između očekivanja investitora i koristi koje revizija stvarno pruža,
2. Istražiti načine na koje se može poboljšati komunikacija revizora s korisnicima revizije i regulatorima po pitanju obuhvata posla koji su revizor obavili i pitanja koja su uočili prilikom obavljanja revizije,
3. Ispitati postoje li sukobi interesa u postojećem sustavu revizije te koji bi bili odgovarajući postupci za uklanjanje mogućih sukoba interesa i osiguranje neovisnosti revizora,
4. Osigurati učinkovit i neovisan javni nadzor revizije diljem Europske unije,
5. Identificirati postoji li sistematski rizik povezan uz propast jednog od velikih revizorskih društava kao posljedica visoke tržišne koncentracije,
6. Poboljšati mobilnost revizora i revizorskih društava na jedinstvenom tržištu Europske unije,
7. Ispitati mogućnosti smanjenja regulatornih zahtjeva za mala i srednja poduzeća radi smanjenja administrativne opterećenosti.

Navedeni ciljevi su nakon nekoliko godina rasprava i dogovora 2014. godine rezultirali novim pravilima obavljanja zakonske revizije na području Europske unije u obliku izmijenjene Direktive (Direktiva 2014/56/EU) i nove Uredbe koja uređuje reviziju subjekta od javnog interesa (Uredba 537/2014/EU). Državama članicama je dan rok od dvije godine da se prilagode i implementiraju nove odredbe u nacionalna zakonodavstva, a nova pravila se

⁴⁹ Europska komisija, (2010) Green Paper on Audit policy, http://ec.europa.eu/finance/consultations/2010/green-paper-audit/index_en.htm (28.08.2018.)

primjenjuju od 17. lipnja 2016. godine. Za razliku od Direktive, Uredba se direktno primjenjuje na sve države članice i ne mora se implementirati u nacionalna zakonodavstva.

4.2. Karakteristike revizijskog tržišta i koncentracija u SAD-u

Posljednja dva desetljeća tržište revizijskih usluga u SAD-u bilježi stalan porast koncentracije, osobito u reviziji velikih javnih poduzeća gdje Velika četvorka ostvaruje sve veću dominaciju. U 1988. godini Velika četvorka revidirala je 51% javnih poduzeća, 1997. godine 65%, a u 2002. godini 78% javnih poduzeća. Najviše je poduzeća tada revidirao Ernst & Young (22%), PwC (21%), KPMG (19%) i Deloitte (16%). U segmentu velikih javnih poduzeća tržište je bilo još koncentriranije, pa Četvorka revidira čak 97% onih s prihodima između 250 milijuna i 5 milijardi dolara i gotovo sva poduzeća s prihodima iznad 5 milijardi dolara.⁵⁰ Ostala velika revizorska društva kao Grant Thornton i BDO Seidman uglavnom nemaju kapacitete da revidiraju najveća javna poduzeća. Društva iz Velike Četvorke su tako velika da imaju skoro tri puta više partnera i više od pet puta više stručnog osoblja koji nisu partneri od prosjeka sljedećih triju najvećih društava. Eventualno udruživanje dvaju društava srednjeg reda koji nemaju globalni domet ili stručnost u industriji s ciljem da se izazove Velika četvorka ne bi moglo stvoriti društvo koje im može konkurirati. Te velike razlike u veličini, zajedno s nedostatkom kapaciteta, ograničenim globalnim prostiranjem te nedostatkom iskustva i tehničke stručnosti za određene industrije predstavljaju glavne prepreke društvima srednjeg reda da povećaju svoj tržišni udio i da se natječu s Velikom četvorkom.⁵¹

4.3. Karakteristike revizijskog tržišta u RH

Iako je revizija u Republici Hrvatskoj u raznim oblicima u primjeni već od 1935. godine, suvremeniji pristup primjeren tržišnoj ekonomiji javlja se tek nakon osamostaljenja i privatizacije kada je 1992. godine donesen Zakon o reviziji, a s prvim revizijama se započelo 1993. godine. Već tada utvrđena je obveza plaćanja naknade za obavljenju reviziju koja se utvrđuje ugovorom. Usklađivanjem zakonodavnog okvira s propisima EU dolazi do usvajanja

⁵⁰ United States General Accounting Office (GAO-03-864): „Public Accounting Firms: Mandated Study on Consolidation and Competition“, July 2003

⁵¹ Soltani, B. (2009): Revizija, Međunarodni pristup, MATE d.o.o. Zagreb, str. 582.

novog Zakona o reviziji⁵² uslijed čega nastaju značajne promjene u načinu ugovaranja revizijske naknade. Naime, člankom 20. prethodnog Zakona⁵³ bila je uvedena je Tarifa revizijskih usluga koju utvrđuje i donosi Hrvatska revizijska komora uz suglasnost Ministarstva financija. Tarifa se obračunavala na temelju tri ključna parametra obveznika u prethodnoj poslovnoj godini: ukupnog prihoda, vrijednosti aktive i prosječnog broja radnika, a naknada revizorskog društva nije smjela biti niža od tarife revizorskih usluga. Također, bilo je propisano da pružatelji revizorskih usluga ne smiju s korisnicima revizorskih usluga ugovarati naknadu koja nije u skladu s Tarifom.

Agencija za zaštitu tržišnog natjecanja objavljuje rezultate provedene analize tržišta⁵⁴ pružanja usluga revizije sa stajališta provedbe prava i politike tržišnog natjecanja. Rezultati provedene analize pokazuju kako je cijena usluge revizije za većinu primatelja usluga najznačajniji element prilikom odlučivanja o izboru revizora, a većina ispitanika (75%) ocijenila je da primjena Tarife ima značajan negativan utjecaj na njihovo poslovanje i konkurentnost na tržištu u odnosu na stanje prije donošenja Tarife. S druge strane pružatelji usluga, tj. revizori su podržavali uvođenje Tarife uz komentare da ona unosi red i otklanja nelojalnu konkurenciju na tržištu revizijskih usluga, što omogućava poduzetnicima izbor revizora prema kriteriju kvalitete, a ne prema kriteriju niže ponudene cijene. Utvrđivanje minimalne naknade ima za cilj zaštitu profesije i održavanje reputacije revizijske prakse, zbog čega je i uveden i nadzor nad metodološkim postupcima koje provode pojedina revizijska društva. Međutim, analiza odluka Europske komisije i nacionalnih regulativnih tijela zemalja članica EU-a, koje je provela Agencija, pokazala je da sustav određivanja minimalnih naknada za pružanje usluga revizije predstavlja kršenje prava tržišnog natjecanja i da takvi sustavi mogu sprječavati, ograničavati i narušavati tržišno natjecanje. Stoga je temeljem provedene analize te uvidom u usporediva zakonska i praktična rješenja u zemljama članicama EU-a, Agencija utvrdila da primjena Tarife može imati značajan negativan utjecaj na tržišno natjecanje te na poslovanje i konkurentnost poduzetnika u Republici Hrvatskoj. Konačno, 2008. godine izmjenama Zakona o reviziji⁵⁵ ukinuta je Tarifa revizijskih usluga te je određeno da se iznos revizijske naknade određuje ugovorom te da on ne smije biti podložan nikakvom obliku uvjetovanja i ne smije ovisiti niti biti povezan s pružanjem dodatnih usluga tijelu nad kojim se obavlja revizija. Također, izmjenama i dopunama Pravilnika o strukturi i

⁵² Narodne novine, (2008): Zakon o reviziji, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 139.

⁵³ Narodne novine, (1992): Zakon o reviziji, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 90.

⁵⁴ Agencija za zaštitu tržišnog natjecanja (2010): Program rada 2010.-2011., Zagreb, str. 7.

⁵⁵ Narodne novine, (1992): Zakon o reviziji, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 90.

sadržaju godišnjih financijskih izvještaja⁵⁶ obveznici revizije moraju u svojim bilješkama uz financijske izvještaje objaviti ukupan iznos naknada koji za određenu financijsku godinu naplaćuje samostalni revizor ili revizorsko društvo za zakonski propisanu reviziju godišnjih financijskih izvještaja.

Revizijska društva u Hrvatskoj organizirana su kao društva s ograničenom odgovornošću. Prema podacima iz Registra Hrvatske revizorske komore trenutno u Hrvatskoj posluje 224 revizijskih društava i 1 samostalni revizor, a aktivno je 512 ovlaštenih revizora. Kao i u svjetskim okvirima, u Republici Hrvatskoj važnu ulogu na tržištu revizijskih usluga igra Velika četvorka. Revizorska društva u razdoblju od 2006. do 2014. su ostvarila prosječne godišnje ukupne prihode od 550 mil. kuna.

Istraživanja mjera koncentracije na revizijskom tržištu u Republici Hrvatskoj pokazuju da je tržište revizijskih usluga u Hrvatskoj nije koncentrirano u pogledu broja revidiranih klijenata, dok po ukupnim revidiranim prihodima i aktivni klijenata tržište je umjereno koncentrirano i može se okarakterizirati kao oligopol.⁵⁷

4.4. Nastanak i obilježja Velike četvorke

Veći dio 20. stoljeća u svijetu je bilo osam najvećih revizorskih društava. To su bili Arthur Andersen, Arthur Young & Co, Coopers & Lybrand, Ernst & Whinney, Deloitte Haskins & Sells, Treset Marwick Mitchell, Price Waterhouse i Touche Ross.

Proces konsolidacije između revizorskih društava započet je 1989. godine kada su spajanja poduzeća smanjila broj velikih društava sa osam na šest. Osnivanje društva PricewaterhouseCoopers udruživanjem Price Waterhouse i Coopers Lybrand 1998. godine smanjilo je taj broj na pet. U tom je trenutku nastala zabrinutost regulatora i zakonodavaca da će stupanj koncentracije smanjiti natjecanje, ograničiti izbor klijentima revizije, smanjiti kvalitetu revizije te povećati troškove. Nakon objave o spajanju društava Price Waterhouse te Coopers i Lybrand, društva Ernst & Young te KPMG su 1997. godine objavile da se planiraju udružiti, što je potaknulo američko Ministarstvo pravosuđa i Europsku komisiju u Europskoj uniji da razmotre treba li to spajanje biti osporeno jer je protunatjecateljsko. Stranke su odlučile da se neće udružiti zbog poslovnih razloga, a ne zbog bilo kakvih prijetećih vladinih

⁵⁶ Narodne novine, (2015):Pravilnik o strukturi i sadržaju godišnjih financijskih izvještaja, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 96.

⁵⁷ Žaja, J. (2012): Analiza koncentracije na tržištu revizijskih usluga, diplomski rad, Ekonomski fakultet Split

protivljenja. Međutim, postojala je značajna zabrinutost zbog mogućnosti opstanka samo četiriju velikih društava.

Velika četvorka revidira 78% javnih poduzeća u SAD-u i 97% onih s prihodima od prodaje većim od 250 milijuna dolara. Sljedeći red globalnih društava, od kojih su najveće Cam Thornton, BDO Seidman te McGladrey i Pullen, uglavnom nemaju kapacitete da revidiraju najveća javna poduzeća. Najmanje je društvo Velike četvorke u odnosu na partnere i ostalo stručno osoblje iz poslovanja SAD-a 2002. godine pet puta veća od sljedećih društava po veličini. Slomom Arthura Andersena 2002. godine zbog skandala i sudjelovanja u financijskom kriminalu tvrtke Enron, čiji je Arthur Anderson bio revizor, ostvarilo se ono što je do tada prijetilo spajanju društava Ernst & Young i KPMG. Velik dio tog društva prodan je ostalim velikim revizorskim društvima, a najviše Ernst&Young-u. Stvorio se računovodstveno - revizijski prostor na kojem su četiri društva sposobna služiti većini javnih poduzeća širom svijeta.

Soltani⁵⁸ objašnjava kako su trenutni članovi „Velike četvorke“ PricewaterhouseCoopers (PwC), Deloitte & Touche, Ernst & Young i KPMG. Slom tvrtke Arthur Andersen, zajedno s otkrivanjem brojnih računovodstvenih skandala, stvorio je novo regulatorno okruženje: SOX zakon 2002. godine u SAD-u i slične zakone u drugim razvijenim zemljama, stvaranje PCAOB-a u SAD-u i sličnih odbora za nadzor revizora javnih poduzeća u ostalim zemljama te nametanje novih propisa od strane regulatora na financijskom tržištu. Arthur Andersen nije jedina tvrtka čije su poslovanje i kvaliteta rada razmatrali regulatori posljednjih godina. PwC je u lipnju 2006. godine bio prisiljen osnovati novo društvo odmah nakon odluke Agencije za financijske usluge (japanski tržišni regulator) da uvedu dugoročnu suspenziju za rad lokalnog društva PwC-a u Japanu, Chuo Ayuraha PwC. Tržišni regulatori, posebice SEC u SAD-u poduzeli su nekoliko administrativnih i zakonodavnih postupaka protiv društava Velike četvorke i njihovih podružnica.

Konsolidacija računovodstvene industrije nastala je na štetu profesije. Sa smanjenjem broja revizorskih društava, poduzeća mogu imati ograničene mogućnosti izbora trenutnog revizora. To može biti situacija koju je teško ispraviti, ali zahtjeva da regulatori teže zadržavanju povjerenja javnosti da bi računovodstvena društva Velike četvorke preživjele te da revizorska društva osobno nastoje nadvladati ograničenja koja su stvorena uslijed njihove dominantnosti na tržištu.

⁵⁸ Soltani, B. (2009): Revizija, Međunarodni pristup, MATE d.o.o. Zagreb, str. 35.

Soltani⁵⁹ također navodi da istraživanja pokazuju da koncentracija revizorskih društava poboljšava kvalitetu revizije. S obzirom na veličinu njihovih klijenata, manja računovodstvena društva imaju veće stope sudskih tužbi i pod utjecajem su postupaka provođenja od strane tržišnih regulatornih agencija.

Deloitte

Deloitte je brend pod čijim imenom se nalaze deseci tisuća nezavisnim poduzećima posvuda po svijetu sa uslugama financijskog savjetovanja, menadžmenta rizika, poreza i vezanih usluga odabranim klijentima.

Deloitte nudi usluge revizije, poreza, konzaltinga, poduzetničkog rizika i usluge financijskog savjetovanja sa više od 200.000 djelatnika u više od 150 zemalja. U poslovnoj godini 2012. je imala prihode od 32,4 milijardi dolara. U 2012. godini je također priopćeno kako je Deloitte u Velikoj Britaniji imao najveći broj klijenata među poduzećima FTSE-a 250. Svjetsko sjedište kompanije se nalazi u New York City-u u Sjedinjenim Američkim Državama. Dugo godina je organizacija i njena mreža članova legalno bila organizirana kao „Swiss Verein“. „Swiss Verein“ ili švicarska asocijacija predstavlja legalnu strukturu u švicarskom zakonu definiran civilnim kodom. U 2010. godini je „Verein“ postao dio Deloitte Touche Tohmatsu, britanske privatne kompanije.

Svaki član unutar globalne mreže ostaje odvojen i neovisan legalni entitet, subjekt zakona i profesionalnih regulacija pojedine zemlje ili zemalja u kojima djeluje. Kao odvojeni i legalni entitet, poduzeća koji su članovi i DTTL ne mogu obvezati jedni druge. Profesionalne usluge se nastavljaju pružati samo od strane poduzeća koji su članovi. Pomoću ove strukture članovi ne bi trebali biti dužni za nemarnost drugih neovisnih članova. Ova struktura im također dopušta članstvo IFAC foruma poduzeća koje predstavlja mrežu računovodstvenih poduzeća.

Dok je u 1989. godini u većini zemalja Deloitte, Haskins & Sells spojena sa Toche Ross formirajući Deloitte & Touche, u Velikoj Britaniji su se lokalne kompanije Deloitte, Haskins & Sells spojili umjesto sa Coopers & Lybrand (koji je danas poznat kao PricewaterhouseCoopers). Nekoliko godina nakon spajanja, spojena velikobritanska kompanija se zvala Coopers & Lybrand Deloitte i lokalno poduzeće Toche Ross je zadržalo

⁵⁹ Soltani, B. (2009): Revizija, Međunarodni pristup, MATE d.o.o. Zagreb, str. 35.

svoje originalno ime. U sredini devedesetih godina su obje velikobritanske kompanije promijenile svoja imena kako bi se podudarali sa dotičnim internacionalnim organizacijama.

Ernst&Young

Ernst&Young je najviše globalno upravljano poduzeće od svih poduzeća „Velike četvorke“. Kompaniju čini mreža poduzeća članica u individualnim državama diljem svijeta: u više od 150 država ima 175.000 zaposlenika i više od 700 ureda. Ernst&Young nudi usluge osiguranja, financijske revizije, poreza, konzaltinga i savjetodavne usluge različitim kompanijama. Ernst&Young Global dijeli se na 29 regija koje su grupirane na četiri veća područja.⁶⁰

- Europa, Srednji Istok, Indija i Afrika,
- Sjedinjene Američke Države
- Azija – Pacifik
- Japan

Ova struktura im omogućuje da brzo donose odluke, izvrše svoje poslovne strategije i pružaju iznimne usluge klijentima svugdje u svijetu gdje njihovi klijenti posluju. Svako od prethodno navedenih područja ima identičnu poslovnu strukturu i jedan menadžment - tim koji je vođen od strane menadžment partnera područja koji je dio globalnog izvršnog odbora. Prema časopisu „Forbes Magazine“, poduzeće Ernst&Young je u 2012. godini proglašeno najboljim poduzećem za zaposlenje.

EYG (Ernst & Young Global) je centralno društvo koje koordinira društva, članove i suradnju između njih. EYG ne pruža usluge. Ciljevi EYG uključuju promoviranje odredbi svojih društava članova o besprijekornim, dosljednim, visokokvalitetnim u slugama, širom svijeta. Svako društvo član je pravno zasebna jedinica. Obveze i odgovornosti društava članova su uređeni regulativom EYG-a te mnogim drugim ugovorima.

Globalno savjetodavno vijeće je glavno savjetodavno tijelo globalne EY organizacije. Ono uključuje profesionalce partnere društava članova (nadalje „partneri“) okupljenih iz svih četiriju regija te, kako bi olakšali dijalog između svih zainteresiranih strana, uključuje i

⁶⁰ Ernst&Young, Biotechnology Industry Report – Beyond borders, [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Beyond_borders/\\$File/Beyond_borders.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Beyond_borders/$File/Beyond_borders.pdf) (29.08.2018.)

nezavisne ne-izvršne predstavnike (“INEs”). Partnere, koji inače ne obavljaju funkciju starijeg menadžmenta, izabrali su kolege s istih razina na mandat od 3 godine s mogućnošću za jedno uzastopno ponovno imenovanje. INEs su nominirani od strane posebnog odbora. Globalno savjetodavno vijeće savjetuje EYG o politikama, strategijama te o aspektima od javnog interesa njihovog donošenja odluka. Odobrenje Globalnog savjetodavnog vijeća je potrebno za mnoga značajna pitanja koja mogu utjecati na EY.

KPMG

KPMG International djeluje kao mrežna tvrtka koja nudi usluge revizije, poreza i savjetodavne usluge. Tvrtke članice KPMG su prisutne u 155 zemalja, a zapošljavaju više od 152.000 djelatnika u širokom rasponu usluga i disciplina. Klijenti tvrtke članice su poslovne korporacije, vlade i agencije javnog sektora i neprofitne organizacije. Tvrtka podržava reforme koje jačaju vjerodostojnost tržišta i svoju društvenu odgovornost.⁶¹

PricewaterhouseCoopers

PricewaterhouseCoopers je drugo najveće svjetsko profesionalno uslužno poduzeće mjereno po prihodima u 2013. godini, a jedan je od Big Four revizijskih društava, uz Deloitte, Ernst & Young i KPMG. PwC ima urede u 776 gradova diljem 159 zemalja i zapošljava više od 180.000 ljudi. U 2012. godini imalo je ukupne prihode od 31,5 milijarde dolara, od čega je 14,9 milijarde dolara generirano poslovima osiguranja, 7,9 milijardi dolara poslova na području poreza i 8,7 milijarde dolara od savjetodavnih poslova.

4.5. Sudske tužbe protiv revizijskih društava

Jedan od najvećih izazova s kojima se susreće revizijska profesija je strah od sudskog spora uslijed revizijskog neuspjeha. Podrazumijeva se da prihvaćanjem revizijskog angažmana revizor uvijek treba pretpostaviti rizik neizvjesne stope povrata. Rizik sudskog spora uvijek postoji jer financijski izvještaji mogu sadržavati neotkriveno značajno pogrešno prikazivanje koje može biti otkriveno tek nakon izdavanja revizorovog izvješća. Iako se većina parnica odvija između revizorskog društva ili člana revizijskog tima i klijenta, izvor potencijalnog sudskog spora osim klijenta i njegovog menadžmenta, mogu biti i korisnici revidiranih financijskih izvještaja te tržišni regulatori.

⁶¹ KPMG, Issues and Insights – Deferred tax assets on unrealised losses, <http://www.kpmg.com/Global/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/In-theHeadlines/Documents/ITH-2014-15.pdf> (29.08.2018.)

Posljednjih godina došlo je do trenda porasta i učestalosti i troška sudskih sporova protiv revizora, taj trend je ubrzan nedavnim korporativnim neuspjesima. Nekoliko je čimbenika utjecalo na trend povećavanja broja tužbi protiv revizora:⁶²

- Rastuća složenost poslovnog svijeta kao posljedica globalizacije tržišta kapitala,
- Povećana veličina poslovanja te raznolikost i složenost aktivnosti,
- Potreba za novim vještinama za obavljanje revizije uslijed promjene u informacijskoj tehnologiji što stvara rizike za revizore,
- Povećana složenost računovodstvenih standarda što utječe na sudske odluke zbog nedostatka jasnog razumijevanja i znanja kod sudaca,
- Povećana očekivanja javnosti o revizorovoj odgovornosti,
- Povećana briga regulatora o njihovim odgovornostima zaštite interesa investitora,
- Sposobnost odvjetnika tužitelja u stvaranju kreativnijih argumenata za opravdanje revizorove odgovornosti u slučajevima tvrtki koje su proglasile bankrot.

Rast broja sudskih sporova proteklih godina pokazuje spremnost investitora i drugih korisnika za traženje povrata gubitaka od revizora. Potencijalna zakonska odgovornost revizora znatno se razlikuje od zemlje do zemlje. Tužbe protiv revizora najčešće su u SAD-u, ali javljaju se u mnogim zemljama, no takve informacije nisu u potpunosti i javno objavljene.

Posljedica sudskog spora je šteta koja nastaje za revizorsko društvo koja može biti u pogledu direktnih i indirektnih troškova. Direktni troškovi odnose se na troškove naknade štete i obrane, dok su indirektni troškovi utrošeno vrijeme menadžmenta, opasnost od gubitaka klijenta i ugleda. U nekim slučajevima tužba može dovesti i do podnošenja ostavke revizora. Kada je sudska tužba pokrenuta, revizor ima dvije mogućnosti, može se nagoditi izvan suda ili može ući u spor i pokrenuti skupe postupke da bi zaštitio ugled. Stoga revizori trebaju uspostaviti strategiju za sudski spor da bi obranili svoje interese. U cilju izbjegavanja sudskih sporova, isplate odšteta i zaštite ugleda, revizori razvijaju menadžerske strategije kao što su često procjenjivanje postojećih klijenata i odustajanje od rizičnih klijenata. Također, kako bi kompenzirali tu svoju podložnost sudskim tužbama, revizori većinom povećavaju revizijske naknade, čime se dio troškova prebacuje na klijente.⁶³

⁶² Bašić, I. (2013): *Odgovornost vanjskog revizora i osiguranje od profesionalne odgovornosti*, Zagreb

⁶³ Soltani, B. (2009): *Revizija, Međunarodni pristup*, MATE d.o.o. Zagreb, str. 475.

4.6. Revizijske naknade

Tržište revizijskih usluga je natjecateljsko, među revizorskim društvima naglašena je cjenovna konkurencija.

Pri utvrđivanju cijene revizije ulogu mogu imati sljedeći čimbenici:⁶⁴

1. **Veličina klijenta** - obično se mjeri visinom prihoda ili vrijednošću imovine.
2. **Složenost klijenta** - smatra se da je složen onaj klijent koji ima dislocirane poslovne jedinice, veliki broj podružnica koje obavljaju različite djelatnosti, složen sustav internih kontrola te specifičnu strukturu imovine.
3. **Profitabilnost klijenta** - ako je klijent izrazito neprofitabilan, revizor mora angažirati više resursa jer očekuje nepravilnosti u financijskim izvještajima, to će povećati cijenu revizije.
4. **Vlasništvo** - što veći broj subjekata sudjeluje u vlasništvu klijenta to podrazumijeva i veću cijenu revizije
5. **Vrijeme** - revizori obično zaračunavaju veću cijenu ako se revizija obavlja u razdoblju od siječnja do lipnja i ako je rok u kojem klijent zahtijeva revizorsko mišljenje relativno kratko.
6. **Lokacija revizora** - cijena revizije u određenim regijama pojedinih zemalja je viša nego u drugim regijama što je posljedica viših dohodaka zaposlenika u revizorskim društvima u tim regijama u usporedbi s dohotkom u drugim regijama.
7. **Veličina revizora** - velika revizorska društva obično zaračunavaju više naknade od malih lokalnih društava.

Cijena revizijskih usluga na globalnoj razini u posljednjih je nekoliko desetljeća bila veoma volatilna. Nakon udruživanja velikih revizorskih društava i smanjivanja njihovoga broja s velike osmorice (tzv. „Big 8“) na veliku petorku, prirodno je uslijedilo povećanje razine cijena revizijskih usluga. Usporedno sa pružanjem usluga revizije, revizijska su društva sve veći naglasak stavljale na nerevizijske usluge pa su cijene usluga revizije opale, ali su u konačnici revizorska društva uprihodovali veće iznose. Globalno poznat slučaj Enrona rezultirao je propašću jedne od pet najvećih revizorskih društava (Arthur Andersen), a to je fokus investicijske javnosti usmjerilo na kvalitetu financijskoga izvještavanja i rezultiralo je

⁶⁴ Zenzerović, R. (2011): „Je li nam potrebna tarifa revizijskih usluga - osvrt na postojeće stanje i perspektive u budućnosti“, Ekonomski pregled, 62 (12) 709-728

povećanjem cijena revizijskih usluga zbog intenzivnijih angažmana revizora. U posljednjim su godinama zabilježeni negativni trendovi u kretanju cijena revizijskih usluga što je ponajprije posljedica:⁶⁵

1. Povećanja kvalitete sustava internih kontrola poslije donošenja Sarbanes-Oxley zakona u Sjedinjenim Američkim Državama, nakon čega su uslijedile promjena zakonske regulative i u mnogim drugim državama širom svijeta, naglašavanja neovisnosti revizora i razdvajanja revizijskih od nerevizijskih usluga,
2. Činjenice da su klijenti odabirali revizore isključivo na osnovi cijene revizijskih usluga,
3. Usporedbe cijene koju je zaračunao postojeći revizor s prosječnim cijenama revizije.

Razvitak suvremene revizije u Republici Hrvatskoj započinje na početku tridesetih godina prošloga stoljeća. Godine 1935. u Zagrebu je u sklopu Trgovinsko industrijske komore osnovan Revizorski ured što se može smatrati početkom organiziranoga bavljenja revizijom. Već četiri godine poslije u predvečerje Drugog svjetskoga rata Revizorski je ured ukinut, pa revizija, kao postupak provjere i ocjene financijskih izvještaja na osnovu kojih se daje stručno i neovisno mišljenje o istinitosti i objektivnosti financijskoga stanja, rezultata poslovanja i novčanih tokova, zapravo ne postoji sve do godine 1993., kada na snagu stupa Zakon o reviziji. Iznimka je tzv. ekonomsko-financijska revizija koja se razvija u okviru Službe društvenoga knjigovodstva na zahtjev inozemnih investitora od godine 1972., a koja će se pokazati rasadnikom kvalitetnoga kadra koji će po donošenju prvoga Zakona o reviziji veoma često samostalno krenuti u obavljanje revizije i njoj srodnih djelatnosti.

Prvi Zakon o reviziji usvojen je 23. prosinca 1992. i stupio je na snagu s 01. siječnjem godine 1993. U 30 je članaka definiran pojam revizije financijskih izvještaja, utvrđene su osobe koje mogu obavljati reviziju, regulirana su revizorska društva, vrste revizijskog mišljenja i neka od ostalih značajnih pitanja iz područja revizije, a obveznici revizije utvrđeni su Zakonom o računovodstvu. Sa stajališta definiranja revizijske naknade relevantan je bio članak 9. kojim je određeno da se za reviziju plaća naknada koja se utvrđuje ugovorom. Slobodno formiranje cijena rezultiralo je cjenovnom konkurencijom, a uzme li se u obzir još i to da su certifikate za obavljanje poslova revizora izdavala dva udruženja i da nije postojao odgovarajući nadzor nad

⁶⁵ Albrecht, D. (2010): Audit Fee Competition Threatens Financial Reporting, <http://profalbrecht.wordpress.com/2010/04/02/audit-fee-competition-threatens-financial-reporting> (29.08.2018.)

obavljanjem revizije i stručnim usavršavanjem revizora, pozitivno revizijsko mišljenje ili mišljenje s rezervom nerijetko su bili dokumenti koji su imali svoju cijenu.

Gotovo 13 godina poslije, odnosno 29. studenog 2005. usvojen je novi Zakon o reviziji koji je regulirao niz otvorenih problema i kojim se još uvijek nastoje riješiti neki stari i određeni novonastali problemi. Bitno detaljniji i opsežniji Zakon u 77 članaka regulira, među ostalim, i naknadu za obavljanje revizije i tarifu revizorskih usluga koja predstavlja novinu i kojom je utvrđena minimalna revizijska naknada. Prema tom je Zakonu, tarifu donosila Hrvatska revizorska komora uz suglasnost Ministarstva financija. Prvu tarifu revizorskih usluga Hrvatska revizorska komora donijela je 20. svibnja godine 2006., a ona je stupila na snagu 05. lipnja. Tarifom je utvrđen najniži iznos naknada za revizijske usluge pri čemu se ona izračunava kao umnožak broja bodova sa vrijednošću boda koji je iznosio 1.000 kn uvećano za porez na dodanu vrijednost. Zbroj bodova ovisi o tome radi li se o:

1. Bankama i osiguravajućim društvima kod kojih broj bodova ovisi o veličini imovine,
2. Investicijskim i mirovinskim fondovima za koje broj bodova ovisi o vrijednosti ukupne imovine fonda,
3. Ostalim trgovačkim društvima kod kojih je broj bodova vezan za vrijednost imovine, visinu ukupnih prihoda i prosječan broj zaposlenih na osnovi stvarnih sati rada.

Zbog snažnih pritisaka korisnika revizijskih usluga često suočenih sa značajno višom cijenom revizije u odnosu na onu zaračunatu prije donošenja tarife, 20. srpnja 2007. godine donesena je nova tarifa s povoljnijim cijenama za korisnike revizijskih usluga. Usvajanjem tarife nametnulo se pitanje uzima li ona u obzir sve relevantne čimbenike koji utječu na cijenu revizije. Odgovor na to pitanje prije svega pretpostavlja utvrđivanje odrednica i smjera i intenziteta njihovoga utjecaja na cijenu revizije. Nalazi istraživanja ukazuju da isti čimbenici imaju različite utjecaje ovisno o veličini tržišta revizijskih usluga, a utjecaj pojedinih čimbenika nije uvijek jasan.

Unatoč tome pozornost se usmjerava na sljedeće čimbenike, tj. na odrednice cijene revizije:⁶⁶

1. Veličina klijenta koja se najčešće mjeri visinom prihoda, ili točnije vrijednošću imovine,

⁶⁶ Zenzerović, R. (2011): Je li nam potrebna tarifa revizijskih usluga - osvrt na postojeće stanje i perspektive u budućnosti, *Ekonomski pregled*, 62 (12) 709-728

2. Složenost klijenta čimbenik je koji je relativno teže kvantificirati od prethodnoga. Uobičajeno se složenim klijentom smatra onaj koji ima veliki broj podružnica, dislocirane poslovne jedinice, veliki broj neuobičajenih transakcija, složen sustav internih kontrola, specifičnu strukturu imovine te podružnice koje obavljaju različite djelatnosti,
3. Profitabilnost klijenta utječe na cijenu najčešće u situacijama kada je klijent izrazito neprofitabilan. U tim situacijama revizor mora angažirati više resursa zato što očekuje nepravilnosti u financijskim izvještajima. Sa druge pak strane, klijent može zahtijevati nižu cijenu, jer pristupa intenzivnijoj racionalizaciji troškova,
4. Vlasništvo podrazumijeva broj subjekata koji sudjeluju u vlasništvu klijenta. Veći broj vlasnika podrazumijeva i višu cijenu revizije,
5. Vrijeme se odnosi na razdoblje u kojemu klijent obavlja reviziju i rok u kojem zahtijeva revizorsko mišljenje. Uobičajeno će revizor zaračunati višu cijenu revizije u razdoblju od siječnja do lipnja te ukoliko je vrijeme za izdavanje mišljenja relativno kratko,
6. Lokacija revizora utječe na cijenu revizije tako da je cijena u određenim regijama pojedinih zemalja viša nego u nekim drugim regijama, što je ponajprije rezultat viših dohodaka zaposlenika u revizorskim društvima u tim regijama u usporedbi s dohotkom u drugim regijama,
7. Veličina revizora utječe na cijenu revizije tako da velika revizorska društva zaračunavaju uobičajeno više naknade od malih lokalnih tvrtki.

Usporedbom rezultata ovog istraživanja s prethodnim u Republici Hrvatskoj zaključak je kako je cijena revizorskih usluga porasla u odnosu na 2010. godinu. Primjerice, u 2010. godini prosječna revizijska naknada iznosila je 403.562 kuna dok je u 2014. taj iznos povećan za preko 100% na 826.229,47 kuna. Zanimljivo je kako je najveća isplaćena naknada u 2010. bila 7 milijuna kuna dok je u 2014. ona iznosila 4.884.000 kn. Uzmemo li u obzir prosječnu visinu naknada i najvišu isplaćenu naknadu prilikom usporedbe revizijskog tržišta dolazimo do zaključka o rastu ukupne razine naknada premda je najviša isplaćena naknada u 2010. značajno veća od najviše isplaćene u 2014. u Republici Hrvatskoj. Što se pak usporedbe rezultata istraživanja s rezultatima prethodnih u pogledu determinanti revizorskih naknada tiče tu također nije došlo do značajnijih odstupanja. Naime, Zenzerović⁵⁴ u svom istraživanju ističe veličinu klijenta kao najznačajniju determinantu dok je utjecaj ostalih manje izražen. Od

ostalnih varijabli ističe profitabilnost koja je povezana s veličinom klijenta s obzirom da su manji klijenti ostvarivali lošije rezultate. Također, Zenzerović ističe da racionalizacija troškova kod manje profitabilnih klijenata rezultira odabirom revizorskih tvrtki na temelju najnižih naknada.⁶⁷

5. EMPIRIJSKA ANALIZA - ANALIZA KONCENTRACIJE NA TRŽIŠTU REVIZIJSKIH USLUGA U RH U 2016. I 2017. GODINI

5.1. Definiranje uzorka i metodologije istraživanja

U empirijskom dijelu rada osnovni cilj je utvrditi razinu koncentracije na tržištu revizijskih usluga u Republici Hrvatskoj na temelju podataka iz 2016. i 2017. godine. Istraživanje je provedeno na temelju prikupljenih podataka o listanim poduzećima i njihovim revizorskim društvima. Radi se o 200 dioničkih društava koja kotiraju na službenom i redovitom tržištu Zagrebačke burze, te o 60 revizorskih društava.

Podaci o listanim poduzećima, o njihovom prihodu, ukupnoj imovini i o tome tko je njihov revizor prikupljeni su najvećim dijelom s internetskih stranica Zagrebačke burze, a ostatak putem stranica HANFA-e i Registra godišnjih financijskih izvještaja objavljenog od strane Fina-e.

Nastavak istraživanja se proveo prikupljanjem podataka o revizorskim društvima i to iz objavljenih izvještaja o transparentnosti, zatim s njihovih mrežnih stranica, s stranica Hrvatske revizorske komore, te iz Sudskog registra Ministarstva pravosuđa RH.

U izračunu koncentracije primijenile su se sljedeće mjere: Herfindahl-Hirschmanov indeks (HHI), koncentracijski omjer i Gini koeficijent.

5.2. Rezultati istraživanja

⁶⁷ Zenzerović, R. (2011): Je li nam potrebna tarifa revizijskih usluga - osvrt na postojeće stanje i perspektive u budućnosti, *Ekonomski pregled*, 62 (12) 709-728

Prikaz provedenog istraživanja najprije započinje sa dokazivanjem odnosno opovrgavanjem postavljenih hipoteza. Na kraju je dan prikaz i analiza prikupljenih podataka o određenim karakteristikama revizorskih društava.

5.2.1. Testiranje hipoteza

- **H1:** Stupanj koncentracije na tržištu revizijskih usluga u Republici Hrvatskoj mjeren brojem klijenata je nizak.

Rezultati provedene analize prikazani su u sljedećim tablicama za 2016.g. te za 2017.g.

Tablica 1: Tržište revizijskih usluga u RH u 2016. godini po broju klijenata

Revizorsko društvo	Broj klijenata	Udio na tržištu	Udio na tržištu ²
Deloitte d.o.o.	33	16.50	272.25
PricewaterhouseCoopers d.o.o.	29	14.50	210.25
BDO Croatia d.o.o.	15	7.50	56.25
KPMG Croatia d.o.o.	10	5.00	25.00
List d.o.o.	6	3.00	9.00
Baker Tilly Discordia d.o.o.	5	2.50	6.25
Grant Thornton revizija d.o.o.	5	2.50	6.25
IHS - Revizor d.o.o.	5	2.50	6.25
Revidas, revizija i konzalting d.o.o.	5	2.50	6.25
DTTC d.o.o. consulting i revizija	4	2.00	4.00
Ey building a better d.o.o.	4	2.00	4.00
Audit d.o.o. (Moore Stephens)	3	1.50	2.25
Auditus d.o.o.	3	1.50	2.25
Concordia Audit d.o.o.	3	1.50	2.25
HLB Inženjerski biro d.o.o.	3	1.50	2.25
HLB Revidicon d.o.o.	3	1.50	2.25
KOPUN revizije d.o.o.	3	1.50	2.25
Revicon d.o.o.	3	1.50	2.25
RMS Croatia	3	1.50	2.25
Nema podataka	3	1.50	2.25

Ostala društva	49	24.50	600.25
Nema podataka o revizoru	3	1.50	2.25
Ukupno	200	100.00	1228.50

Izvor: Izrada autora

Tablica 2: Mjere koncentracije s obzirom na broj klijenata za 2016. godinu

Mjere koncentracije	Vrijednost
CR4	43,500
CR8	54,000
HHI	1228,500
GINI	0,56

Izvor: Izrada autora

Prema tablici 1 može se uočiti da je Deloitte d.o.o. društvo koje je pružilo najveći broj revizijskih usluga tijekom 2016. godine, ostvarili su čak 33 revizije poduzeća. Slijede ga PricewaterhouseCoopers s 29, BDO Croatia s 15, te KPMG Croatia s 10 revidiranih klijenata. Termin iz tablice 1 „ostala društva“ odnosi se na ona revizorska društva koja su revidirala jednog ili dva klijenta. Takvih „ostalih društava“ je 49.

Izračunom Herfindahl-Hirschmanovog indeksa dobivena je vrijednost 1228,00 što ukazuje na to da tržište revizijskih usluga mjereno brojem klijenata nije koncentrirano, na tržištu postoji veći broj društava s manjim tržišnim udjelima. Tržišni udio vodeća četiri društva iznosi 43,5%, dok kod vodećih osam društava taj udio iznosi 54,0%.

Tablica 3: Tržište revizijskih usluga u RH u 2017. godini po broju klijenata

Revizorsko društvo	Broj klijenata	Udio na tržištu	Udio na tržištu²
Deloitte d.o.o.	30	15.00	225.00
PricewaterhouseCoopers d.o.o.	28	14.00	196.00
BDO Croatia d.o.o.	10	5.00	25.00
KPMG Croatia d.o.o.	14	7.00	49.00
List d.o.o.	8	4.00	16.00
Baker Tilly Discordia d.o.o.	8	4.00	16.00
Grant Thornton revizija d.o.o.	5	2.50	6.25
IHS - Revizor d.o.o.	5	2.50	6.25
Revidas, revizija i konzalting d.o.o.	5	2.50	6.25
DTTC d.o.o. consulting i revizija	4	2.00	4.00
Ey building a better d.o.o.	4	2.00	4.00
Audit d.o.o. (Moore Stephens)	3	1.50	2.25
Auditus d.o.o.	3	1.50	2.25
Concordia Audit d.o.o.	3	1.50	2.25
HLB Inženjerski biro d.o.o.	3	1.50	2.25
HLB Revidicon d.o.o.	3	1.50	2.25
KOPUN revizije d.o.o.	3	1.50	2.25
Revicon d.o.o.	3	1.50	2.25
RMS Croatia	3	1.50	2.25
Nema podataka	3	1.50	2.25
Ostala društva	49	24.50	600.25
Nema podataka o revizoru	3	1.50	2.25
Ukupno	200	100.00	1228.50

Izvor: Izrada autora

Tablica 4: Mjere koncentracije s obzirom na broj klijenata za 2017. godinu

Mjere koncentracije	Vrijednost
CR4	41,000
CR8	54,000
HHI	1135,500
GINI	0,42

Izvor: Izrada autora

Prema tablici 3 može se uočiti da je Deloitte d.o.o. društvo koje je pružilo najveći broj revizijskih usluga tijekom 2017. godine, ostvarili su čak 30 revizije poduzeća. Slijede ga PricewaterhouseCoopers s 28, BDO Croatia s 10, te KPMG Croatia s 14 revidiranih klijenata. Termin iz tablice 3 „ostala društva“ odnosi se na ona revizorska društva koja su revidirala jednog ili dva klijenta. Takvih „ostalih društava“ je 49.

Izračunom Herfindahl-Hirschmanovog indeksa dobivena je vrijednost 1135,500 što ukazuje na to da tržište revizijskih usluga mjereno brojem klijenata nije koncentrirano, na tržištu postoji veći broj društava s manjim tržišnim udjelima. Tržišni udio vodeća četiri društva iznosi 41,0%, dok kod vodećih osam društava taj udio iznosi 54,0%.

Prema tome prihvaća se hipoteza: stupanj koncentracije na tržištu revizijskih usluga u RH mjereno brojem klijenata je nizak.

U nastavku slijedi analiza koncentracije s obzirom na ukupne prihode i ukupnu imovinu revidiranih klijenata tijekom 2016. i 2017. godine. Testira se hipoteza H2.

- **H2:** Mjereno prihodima i aktivom tržište revizijskih usluga u Republici Hrvatskoj je umjereno do visoko koncentrirano.

Tablica 5: Tržište revizijskih usluga u RH s obzirom na ukupne prihode klijenata za 2016.g.

Revizorsko društvo	Ukupni prihod	Udio na tržištu	Udio na tržištu ²
Deloitte d.o.o.	65,308,064,000.76	67.02	4,491.78
Baker Tilly Discordia d.o.o.	23,774,154,075.00	24.40	595.24
Grant Thornton revizija d.o.o.	3,900,237,169.00	4.00	16.02
PricewaterhouseCoopers d.o.o.	3,363,972,000.00	3.45	11.92
List d.o.o.	928,962,937.00	0.95	0.91
DTTC d.o.o. consulting i revizija	117,607,218.00	0.12	0.01
BDO Croatia d.o.o.	20,300,000.00	0.02	0.00
Ey building a better d.o.o.	6,390,000.00	0.01	0.00
KPMG Croatia d.o.o.	3,646,710.00	0.00	0.00
IHS - Revizor d.o.o.	3,482,068.00	0.00	0.00
Audit d.o.o. (Moore Stephens)	2,951,441.00	0.00	0.00
HLB Inženjerski biro d.o.o.	1,355,629.00	0.00	0.00
Auditus d.o.o.	1,257,149.00	0.00	0.00
Revicon d.o.o.	1,254,000.00	0.00	0.00
Revidas, revizija i konzalting d.o.o.	1,182,090.00	0.00	0.00
KOPUN revizije d.o.o.	1,022,348.00	0.00	0.00
Concordia Audit d.o.o.	729,000.00	0.00	0.00
HLB Revidicon d.o.o.	435,276.00	0.00	0.00
Ostala društva	7,528,398.00	0.01	0.00
UKUPNO	97,444,531,508.76	100.00	

Izvor: Izrada autora

Tablica 6: Mjere koncentracije s obzirom na ukupne prihode klijenata za 2016.g.

Mjere koncentracije	Vrijednost
---------------------	------------

CR4	98,870
CR8	99,970
HHI	1529,500
GINI	0,72

Izvor: Izrada autora

Iz priloženog u tablici 5. Deloitte d.o.o. uvjerljivo ostvaruje prednost na ljestvici sa zbrojem ukupnih prihoda klijenata većim od 60 milijardi kuna, što je gotovo dvostruko veći iznos od drugo rangiranog društva Baker Tilly Discordia d.o.o..

„Ostala društva“ odnosi se na revizorska društva kod kojih zbroj ukupnih prihoda klijenata ne premašuje 1 mlrd kuna.

Odmah se može uočiti da su pokazatelji koncentracije znatno viši nego u prethodnom izračunu, koncentracijski omjeri su veći od 40%, odnosno od 80% što je indikator postojanja oligopola. Vodeća četiri revizorska društva drže 98% tržišnog udjela, dok vodećih osam gotovo 99%. Gini koeficijent bilježi poprilično visoku vrijednost čime daje uvid u to da prihod nije ravnomjerno raspodijeljen između revizorskih društava, odnosno ukazuje na prisutnost veće koncentracije na manji broj društava.

Tablica 7: Tržište revizijskih usluga u RH s obzirom na ukupnu imovinu klijenata za 2016.g.

Revizorsko društvo	Ukupna imovina	Udio na tržištu	Udio na tržištu ²
Deloitte d.o.o.	84,900,483,200.99	65.54	4,295.11
Baker Tilly Discordia d.o.o.	33,774,155,099.00	26.07	679.71
Grant Thornton revizija d.o.o.	5,070,308,319.70	3.91	15.32
PricewaterhouseCoopers d.o.o.	4,373,163,600.00	3.38	11.40
List d.o.o.	1,207,651,818.10	0.93	0.87
DTTC d.o.o. consulting i revizija	152,889,383.40	0.12	0.01
BDO Croatia d.o.o.	26,390,000.00	0.02	0.00
Ey building a better d.o.o.	8,307,000.00	0.01	0.00
KPMG Croatia d.o.o.	4,740,723.00	0.00	0.00
IHS - Revizor d.o.o.	4,526,688.40	0.00	0.00
Audit d.o.o. (Moore Stephens)	3,836,873.30	0.00	0.00
HLB Inženjerski biro d.o.o.	1,762,317.70	0.00	0.00
Auditus d.o.o.	1,634,293.70	0.00	0.00
Revicon d.o.o.	1,630,200.00	0.00	0.00
Revidas, revizija i konzalting d.o.o.	1,536,717.00	0.00	0.00
KOPUN revizije d.o.o.	1,329,052.40	0.00	0.00
Concordia Audit d.o.o.	947,700.00	0.00	0.00

HLB Revidicon d.o.o.	565,858.80	0.00	0.00
Ostala društva	9,786,917.40	0.01	0.00
UKUPNO	129,545,645,763	100.00	

Izvor: Izrada autora

Tablica 8: Mjere koncentracije s obzirom na ukupnu aktivu klijenata za 2016.g.

Mjere koncentracije	Vrijednost
CR4	98,900
CR8	99,990
HHI	1638,500
GINI	0,86

Izvor: Izrada autora

Tržišni udio Velike četvorke iznosi 98,9%, s tim da prevlast ostvaruje Deloitte.

Vrijednosti mjera koncentracije bilježe porast u odnosu na prethodnu analizu, tako se vrijednost CR4 penje na 98,90%, dok CR8 iznosi 99,99%, što opet upućuje na oligopolistički karakter tržišta, nekoliko društava drži većinski udio na tržištu. Gini koeficijent ovdje postiže najveću vrijednost, iznosi 0,86 i ukazuje na to da je stupanj koncentracije ovdje jači nego kod ukupnog prihoda. S obzirom na izračunane mjere za 2016.g. možemo djelomično prihvatiti drugu postavljenu hipotezu koja glasi: Mjereno prihodima i aktivom tržište revizijskih usluga u RH je umjereno do visoko koncentrirano.

Tablica 9: Tržište revizijskih usluga u RH s obzirom na ukupne prihode klijenata za 2017.g.

Revizorsko društvo	Ukupni prihod	Udio na tržištu	Udio na tržištu ²
Deloitte d.o.o.	43,713,580,362.00	39.08	1527.55
Baker Tilly Discordia d.o.o.	22,148,284,004.00	19.80	392.14
PricewaterhouseCoopers d.o.o.	13,799,852,822.00	12.34	152.23
KPMG Croatia d.o.o.	11,875,961,607.00	10.62	112.75
BDO Croatia d.o.o.	9,848,787,922.00	8.81	77.54
Grant Thornton revizija d.o.o.	2,391,553,245.00	2.14	4.57
HLB Inženjerski biro d.o.o.	1,768,333,295.00	1.58	2.5
HLB Revidicon d.o.o.	1,768,333,295.00	1.58	2.5
Revidas, revizija i konzalting d.o.o.	1,050,451,658.00	0.94	0.88
KOPUN revizije d.o.o.	1,031,007,853.00	0.92	0.85
List d.o.o.	998,617,302.00	0.89	0.8
IHS - Revizor d.o.o.	657,147,106.00	0.59	0.35
Concordia Audit d.o.o.	323,320,258.00	0.29	0.08
Revicon d.o.o.	261,667,926.00	0.23	0.05
DTTC d.o.o. consulting i revizija	167,265,982.00	0.15	0.02
Audit d.o.o. (Moore Stephens)	23,452,558.00	0.02	0.00
Ey building a better d.o.o.	7,150,000.00	0.01	0.00
Auditus d.o.o.	1,387,192.00	0.00	0.00
Ostala društva	9,325,485.00	0.01	0.00
UKUPNO	111,845,479,872.00	100.00	

Izvor: Izrada autora

Tablica 10: Mjere koncentracije s obzirom na ukupne prihode klijenata za 2017.g.

Mjere koncentracije	Vrijednost
CR4	73,360
CR8	83,220
HHI	1425,500
GINI	0,68

Izvor: Izrada autora

Iz priloženog u tablici 9. Deloitte d.o.o. uvjerljivo ostvaruje prednost na ljestvici sa zbrojem ukupnih prihoda klijenata većim od 40 milijardi kuna, što je gotovo dvostruko veći iznos od drugo rangiranog društva Baker Tilly Discordia d.o.o..

„Ostala društva“ odnosi se na revizorska društva kod kojih zbroj ukupnih prihoda klijenata ne premašuje 1 mlrd kuna.

Vodeća četiri revizorska društva drže 73,26% tržišnog udjela, dok vodećih osam gotovo 84%. Gini koeficijent bilježi poprilično visoku vrijednost čime daje uvid u to da prihod nije ravnomjerno raspodijeljen između revizorskih društava, odnosno ukazuje na prisutnost veće koncentracije na manji broj društava.

Tablica 11: Tržište revizijskih usluga u RH s obzirom na ukupnu imovinu klijenata za 2017.g.

Revizorsko društvo	Ukupna imovina	Udio na tržištu	Udio na tržištu ²
KPMG Croatia d.o.o.	116,897,444,107.00	40.51	1,641.38
Deloitte d.o.o.	73,563,892,169.00	25.50	650.02
PricewaterhouseCoopers d.o.o.	34,353,563,689.00	11.91	141.76
BDO Croatia d.o.o.	18,793,772,251.00	6.51	42.43
Baker Tilly Discordia d.o.o.	18,359,424,645.00	6.36	40.49
Grant Thornton revizija d.o.o.	9,379,972,951.00	3.25	10.57
HLB Inženjerski biro d.o.o.	3,107,669,081.00	1.08	1.16
HLB Revidicon d.o.o.	3,031,906,232.00	1.05	1.10
Revidas, revizija i konzalting d.o.o.	2,742,804,478.00	0.95	0.90
List d.o.o.	2,235,130,106.00	0.77	0.60
KOPUN revizije d.o.o.	2,023,284,839.00	0.70	0.49
IHS - Revizor d.o.o.	1,782,089,011.00	0.62	0.38
DTTC d.o.o. consulting i revizija	1,186,906,726.00	0.41	0.17
Revicon d.o.o.	569,682,082.00	0.20	0.04
Audit d.o.o. (Moore Stephens)	261,545,480.00	0.09	0.01
Concordia Audit d.o.o.	228,062,019.00	0.08	0.01
Ey building a better d.o.o.	9,528,000.00	0.00	0.00
Auditus d.o.o.	1,528,682.70	0.00	0.00
Ostala društva	8,329,757.40	0.00	0.00
UKUPNO	288,536,536,306.10	100.00	

Izvor: Izrada autora

Tablica 12: Mjere koncentracije s obzirom na ukupnu aktivnu klijenata za 2017.g.

Mjere koncentracije	Vrijednost
CR4	84,430

CR8	96,170
HHI	1528,500
GINI	0,75

Izvor: Izrada autora

Tržišni udio Velike četvorke iznosi 84,43%, s tim da prevlast ostvaruje Deloitte.

Vrijednosti CR4 i CR8 pokazatelja opet upućuje na oligopolistički karakter tržišta jer nekoliko društava drži većinski udio na tržištu. Gini koeficijent ovdje iznosi 0,75 i ukazuje na to da je stupanj koncentracije ovdje jači nego kod ukupnog prihoda. S obzirom na izračunane mjere za 2017.g. možemo djelomično prihvatiti drugu postavljenu hipotezu koja glasi: Mjereno prihodima i aktivom tržište revizijskih usluga u RH je umjereno do visoko koncentrirano.

- **H3:** Postoji značajna razlika između revizorskih društava članica međunarodnih mreža i lokalnih revizorskih društava s obzirom na broj revidiranih klijenata, iznosa revidirane aktive i prihoda te visine zaračunatih revizijskih naknada.

Od 60 analiziranih revizorskih društava, njih 16 su članovi neke od međunarodnih grupa, izuzmemo li društva Velike četvorke (sva četiri pripadaju velikim međunarodnim grupama), radi se o ukupno 12 takvih revizorskih društava, pa tako „domaćih“ društava ima ukupno 44.

Međunarodne grupe: Moore Stephens International, Baker Tilly International, BDO International, INAA Group, Grant Thornton International, HLB International, PKF International, IB Grupa, AGN International te Kreston International.

Zaključak o prihvaćanju postavljene hipoteze može se donijeti primjenom Mann-Whitney U- testa za dva nezavisna uzorka, postavljene su sljedeće hipoteze:

H_0 - ne postoji razlika u broju revidiranih klijenata između revizorskih društava članova međunarodnih mreža i „domaćih“ društava.

H_1 - postoji razlika u broju revidiranih klijenata između revizorskih društava članova međunarodnih mreža i „domaćih“ društava.

Tablica 13: Rangovi prosječnog broja klijenata prema pripadnosti međunarodnim mrežama

Rangovi

Pripadnost međunarodnoj mreži	Broj	Srednji rang	Zbroj rangova
Da	16	51.88	830.00
Ne	44	22.73	1000.00
Ukupno	60		

Izvor: Izrada autora

Tablica 14: Rezultati Mann-Whitney U-testa za zadani uzorak

Test Statistics^a

	Broj klijenata
Mann-Whitney U	10.000
Wilcoxon W	1000.000
Z	-6.103
Asymp. Sig. (2-tailed)	.000

Izvor: Izrada autora

Može se vidjeti da je empirijska signifikantnost $\alpha^* < 5\%$, stoga se donosi zaključak o odbacivanju početne i prihvatanju alternativne hipoteze, tj. postoji statistički značajna razlika u rangovima u prosječnom broju klijenata između društava članova međunarodnih mreža i domaćih revizorskih društava uz signifikantnost testa od 5%. Nakon odbacivanja početne hipoteze, na temelju podataka u tablici može se vidjeti da društva iz skupine međunarodnih mreža imaju prosječni rang 51,88, dok je prosječni rang onih koji ne pripadaju mrežama znatno lošiji i iznosi 22,73. Stoga se i na ovaj način dokazuje hipoteza o tome da revizorska društva članovi međunarodnih mreža (bez Velike četvorke) u prosjeku revidiraju više klijenata nego domaća revizorska društva.

Zaključak o prihvatanju postavljene hipoteze može se donijeti primjenom Mann-Whitney U-testa za dva nezavisna uzorka, postavljene su sljedeće hipoteze:

H_0 - ne postoji razlika u ukupnim prihodima između revizorskih društava članova međunarodnih mreža i „domaćih“ društava.

H_1 - postoji razlika u ukupnim prihodima između revizorskih društava članova međunarodnih mreža i „domaćih“ društava.

Tablica 15: Rangovi prosječnih ukupnih prihoda prema pripadnosti međunarodnim mrežama

		Rangovi		
Pripadnost međunarodnoj mreži		Broj	Srednji rang	Zboj rangova
Ukupni prihodi	Da	16	51.94	831.00
	Ne	44	22.70	999.00
	Ukupno	60		

Izvor: Izrada autora

Tablica 16: Rezultati Mann-Whitney U-testa za zadani uzorak

Test Statistics ^a	
	Ukupni prihodi
Mann-Whitney U	9.000
Wilcoxon W	999.000
Z	-6.948
Asymp. Sig. (2-tailed)	.000

Izvor: Izrada autora

Može se vidjeti da je empirijska signifikantnost $\alpha^* < 5\%$, stoga se donosi zaključak o odbacivanju početne i prihvatanju alternativne hipoteze, tj. postoji statistički značajna razlika u rangovima u prosječnim ukupnim prihodima između društava članova međunarodnih mreža i domaćih revizorskih društava uz signifikantnost testa od 5%. Nakon odbacivanja početne hipoteze, na temelju podataka u tablici može se vidjeti da društva iz skupine međunarodnih mreža imaju prosječni rang 51,94, dok je prosječni rang onih koji ne pripadaju mrežama znatno lošiji i iznosi 22,70. Stoga se i na ovaj način dokazuje hipoteza o tome da revizorska društva članovi međunarodnih mreža (bez Velike četvorke) u prosjeku ostvaruju više revidiranih prihoda nego domaća revizorska društva.

Zaključak o prihvaćanju postavljene hipoteze može se donijeti primjenom Mann-Whitney U-testa za dva nezavisna uzorka, postavljene su sljedeće hipoteze:

H_0 - ne postoji razlika u ukupnoj aktivni između revizorskih društava članova međunarodnih mreža i „domaćih“ društava.

H_1 - postoji razlika u ukupnoj aktivni između revizorskih društava članova međunarodnih mreža i „domaćih“ društava.

Tablica 17: Rangovi prosječne ukupne aktive prema pripadnosti međunarodnim mrežama

Rangovi			
Pripadnost međunarodnoj mreži	Broj	Srednji rang	Zboj rangova
Ukupna aktiva	Da	16	51.19
	Ne	44	22.98
	Ukupno	60	
			819.00
			1011.00

Izvor: Izrada autora

Tablica 18: Rezultati Mann-Whitney U-testa za zadani uzorak

Test Statistics ^a	
	Ukupna aktiva
Mann-Whitney U	21.000
Wilcoxon W	1011.000
Z	-6.705
Asymp. Sig. (2-tailed)	.000

Izvor: Izrada autora

Može se vidjeti da je empirijska signifikantnost $\alpha^* < 5\%$, stoga se donosi zaključak o odbacivanju početne i prihvaćanju alternativne hipoteze, tj. postoji statistički značajna razlika u rangovima u prosječnim ukupnim aktivama između društava članova međunarodnih mreža i domaćih revizorskih društava uz signifikantnost testa od 5%. Nakon odbacivanja početne hipoteze, na temelju podataka u tablici može se vidjeti da društva iz skupine međunarodnih mreža imaju prosječni rang 51,19, dok je prosječni rang onih koji ne pripadaju mrežama znatno lošiji i iznosi 22,98. Stoga se i na ovaj način dokazuje hipoteza o tome da revizorska društva članovi međunarodnih mreža (bez Velike četvorke) u prosjeku ostvaruju više revidirane aktive nego domaća revizorska društva.

Zaključak o prihvaćanju postavljene hipoteze može se donijeti primjenom Mann-Whitney U-testa za dva nezavisna uzorka, postavljene su sljedeće hipoteze:

H_0 - ne postoji razlika u revizijskoj naknadi između revizorskih društava članova međunarodnih mreža i „domaćih“ društava.

H_1 - postoji razlika u revizijskoj naknadi između revizorskih društava članova međunarodnih mreža i „domaćih“ društava.

Tablica 19: Rangovi prosječne revizijske naknade prema pripadnosti međunarodnim mrežama

Rangovi				
Pripadnost međunarodnoj mreži		Broj	Srednji rang	Zboj rangova
Revizijska naknada	Da	16	23.63	378.00
	Ne	44	33.00	1452.00
	Ukupno	60		

Izvor: Izrada autora

Tablica 20: Rezultati Mann-Whitney U-testa za zadani uzorak

Test Statistics ^a	
	Revizijska naknada
Mann-Whitney U	242.000
Wilcoxon W	378.000
Z	-2.252
Asymp. Sig. (2-tailed)	.024

Izvor: Izrada autora

Unatoč provedenom Mann-Whitney testu na temelju istog se ne može donijeti zaključak o prihvaćanju početno postavljene hipoteze jer je od ukupno 60 revizorskih društava samo njih 20 (33,33%) objavilo podatak o revizorskoj naknadi kroz bilješke o financijskim izvještajima od kojih njih 9 pripada međunarodnoj mreži što je prikazano sljedećom tablicom.

Tablica 21: Dvostruka statistička tablica za varijable Pripadnost međunarodnoj mreži i Revizijska naknada

	Revizijska naknada	Ukupno
--	--------------------	--------

		Da	Ne	
Pripadnost	Da	9	7	16
međunarodnoj mreži	Ne	11	33	44
Ukupno		20	40	60

Izvor: Izrada autora

Dakle, zbog ograničenja vezanih uz neobjavlivanje revizijskih naknada mjere koncentracije nije moguće pouzdano odrediti, odnosno hipotezu korektno testirati.

5.2.2. Prilozi

U nastavku je dan prikaz i analiza prikupljenih podataka o revizorskim društvima, o njihovim prihodima, klijentima te aktivi.

Broj klijenata

Iako se broj klijenata revizorskih društava već ranije analizirao pri izračunima mjera koncentracije, ovdje je ukratko izvršena analiza i usporedba za 2016. i 2017. godinu.

Tablica 22: Frekvencije broja klijenata u 2016.

	Frekvencija	Postotak	Važeći postotak	Kumulativni postotak
1	41	68,3	68,3	68,3
3	7	11,6	11,6	79,9
4	3	5,0	5,0	84,9
5	4	6,6	6,6	91,5
6	1	1,6	1,6	93,1
10	1	1,6	1,6	94,7
15	1	1,6	1,6	96,3
29	1	1,6	1,6	97,9
33	1	1,6	1,6	100,0
Ukupno	60	100,0	100,0	

Izvor: Izrada autora

Tablica 23: Frekvencije broja klijenata u 2017.

	Frekvencija	Postotak	Važeći postotak	Kumulativni postotak
1	39	65,0	65,0	65,0
3	9	15,0	15,0	80,0

4	2	3,3	3,3	83,3
5	5	8,3	8,3	91,6
6	1	1,6	1,6	93,1
10	1	1,6	1,6	94,7
15	1	1,6	1,6	96,3
29	1	1,6	1,6	97,9
33	1	1,6	1,6	100,0
Ukupno	60	100,0	100,0	

Izvor: Izrada autora

Iz priloženih tablica frekvencija broja klijenata vidljivo je da u 2016. godini čak 41 društvo revidiralo po jednog klijenta, što predstavlja 68,3% od ukupnog broja društava, dok u 2017. po jednog klijenta revidira 65,0% društava.

Ukupni prihodi

Tablica 24: Frekvencije ukupnih prihoda u 2016.

	Frekvencija	Postotak	Važeći postotak	Kumulativni postotak
Velika četvorka	4	70,5	70,5	70,5
Važeći Ostala društva	56	29,5	29,5	100,0
Ukupno	60	100,0	100,0	

Izvor: Izrada autora

Iz prethodne tablice je vidljivo da Velika četvorka u 2016.g. po udjelu u ukupnim prihodima zauzima 70,5% dok na ostala društva otpada 29,5%.

Ukupna aktiva

Tablica 25: Frekvencije ukupne aktive u 2016.

	Frekvencija	Postotak	Važeći postotak	Kumulativni postotak
Velika četvorka	4	68,9	68,9	68,9
Važeći Ostala društva	56	31,1	31,1	100,0
Ukupno	60	100,0	100,0	

Izvor: Izrada autora

Iz prethodne tablice je vidljivo da Velika četvorka u 2016.g. po udjelu u ukupnoj aktivi zauzima 68,9% dok na ostala društva otpada 31,1%.

6. ZAKLJUČAK

Promatra li se tržište revizijskih usluga u globalnim razmjerima, ono, osobito na zapadu, ima obilježja oligopola u kojem dominiraju četiri velika društva (tzv. Big 4) Deloitte & Touche, Ernst&Young, KPMG te PricewaterhouseCoopers. Ostatak tržišta pokriva određeni broj društava srednjeg reda te mnogo malih lokalnih revizijskih društava. U EU i SAD tržišta revizije javnih poduzeća karakterizira visoka koncentracija, u članicama EU Velika četvorka dominira s prosječnim tržišnim udjelom iznad 90%, dok u SAD-u revidira gotovo sva velika javna poduzeća. U konkuriranju velikim društvima susreću se s različitim preprekama kao što je ugled Velike četvorke, velike razlike u veličini, manji kapaciteti, ograničeni globalni doseg, nedostatak iskustva.

Za revizorska društva veliku opasnost predstavljaju sudske tužbe koje mogu biti kobne po društvo. Rizik od spora uvijek postoji, kada do njega dođe posljedice su financijski gubici u slučaju isplate odštete, utrošeno vrijeme, ali je najveća šteta za društvo narušeni ugled, poljuljano povjerenje u očima klijenata, zbog čega ih često napuštaju.

Cijene revizijskih usluga na svjetskoj razini posljednjih se godina povećavaju što se pripisuje rastu troškova, rastućim zahtjevima u obavljanju revizijskih poslova, ali smatra se da je i povećanje koncentracije također imalo svoju ulogu u tome. Dok na svjetskoj razini cijene rastu, u Hrvatskoj one padaju. Ukidanjem tarife 2008. godine kojom je bila utvrđena minimalna cijena usluga, cijene se slobodno ugovaraju što otvara prostor cjenovnom ratu, pogotovo među manjim revizorskim društvima. Javnim poduzećima je danas u izboru revizora prvi, a gotovo i jedini kriterij cijena što često dovodi do pada kvalitete obavljenih revizija.

Na temelju rezultata provedenog istraživanja može se zaključiti da revizijsko tržište u Hrvatskoj još nije poprimilo tolike razmjere koncentracije kao u SAD-u i zemljama EU. Istraživanje ukazuje da je ono nekoncentrirano u pogledu broja klijenata, tržište je poprilično konkurentno, na njemu djeluje veći broj društava i ni jedno ne posjeduje značajan tržišni udio. Postoji pozitivna veza između veličine klijenta i veličine revizorskog društva, odnosno veća poduzeća, promatrano kroz njihove prihode i ukupnu, uglavnom su revidirana od strane velikih revizorskih društva. Utvrđeno je i da se koncentracija nije značajno promijenila u 2017. u odnosu na 2016. godinu, te da društva članovi međunarodnih mreža, izuzev Velike četvorke, u prosjeku revidiraju više klijenata nego društva koja nisu članice mreža. Pregledavanjem financijskih izvještaja utvrđeno je da mnoga poduzeća ne objavljuju iznose isplaćenih revizijskih naknada, što znači da ne ispunjavaju zakonsku obvezu, u tom je pogledu potrebno razviti bolju praksu. Osim netransparentnosti u pogledu objavljivanja naknada, nedostatak transparentnosti se očituje i kod revizorskih društava koja bi trebala u svojim izvještajima o transparentnosti objavljivati potpunije informacije. To se pogotovo odnosi na nedostupnost detaljnijih financijskih informacija, što je predstavljalo problem u prikupljanju podataka za istraživanje.

SAŽETAK

U uvodnom dijelu rada izneseni su problem i predmet istraživanja te istraživačke hipoteze, nakon čega slijedi teorijski osvrt na eksternu reviziju čija je glavna zadaća ispitivanje objektivnosti i realnosti temeljnih financijskih izvještaja, a prema zakonu mogu je obavljati ovlaštene revizori, samostalni revizori, zajednički revizorski uredi i revizorska društva. U nastavku, obrazložen je pojam koncentracije, opisane su temeljne tržišne strukture - savršena konkurencija, monopol, monopolistička konkurencija i oligopol, te mjere koncentracije HHI, koncentracijski omjer i Gini koeficijent. Sljedeće poglavlje bavi se tržištima revizijskih usluga koja su u SAD i EU visoko koncentrirana, na njima dominiraju društva Velike četvorke. Opasnost za daljnju koncentraciju predstavljaju moguća udruživanja velikih društava ili propast nekog od njih do čega može doći uslijed sudske tužbe. U drugom, empirijskom dijelu rada, testirane su postavljene hipoteze, gdje je glavni naglasak bio na utvrđivanju razine koncentracije na tržištu revizijskih usluga u Republici Hrvatskoj. Istraživanje je provedeno na prikupljenim podacima o poduzećima listanim na Zagrebačkoj burzi za 2016. i 2017. godinu. Uz odgovore na postavljene hipoteze dobiven je i uvid u određena obilježja revizorskih društava, primjerice visina prihoda, poslovni rezultat i broj klijenata.

Ključne riječi: Revizijske usluge, Tržište revizijskih usluga, Tržišna koncentracija

SUMMARY

In the introduction part of the paper the problem and the subject of research and research hypothesis are presented, followed by a theoretical review of the external audit whose main task is to examine the objectivity and the reality of the basic financial statements. According to the law, the authorized auditors, independent auditors, joint audit offices auditing companies. Below, the concept of concentration is explained, the basic market structures - perfect competition, monopoly, monopoly competition and oligopoly, and HHI concentrations, concentration ratio and Gini coefficient are described. The next chapter deals with audit services markets that are highly concentrated in the United States and the EU, dominated by the Big Four. The danger of further concentration is the possible association of big corporations or the failure of some of them to come about because of a lawsuit. In the second, empirical part of the paper, hypotheses were tested, with the main emphasis being on determining the level of concentration in the audit services market in the Republic of Croatia. The research was conducted on the data collected on companies listed on the Zagreb Stock Exchange for 2016 and 2017. In addition to the hypothesis hypothesis, insights into certain characteristics of auditing companies, such as the level of income, the business outcome and the number of clients, were also obtained.

Key words: Auditing Services, Auditing Services Market, Market Concentration

POPIS TABLICA

Tablica 1: Tržište revizijskih usluga u RH u 2016. godini po broju klijenata	46
Tablica 2: Mjere koncentracije s obzirom na broj klijenata za 2016. godinu	47
Tablica 3: Tržište revizijskih usluga u RH u 2017. godini po broju klijenata	48
Tablica 4: Mjere koncentracije s obzirom na broj klijenata za 2017. godinu	48
Tablica 5: Tržište revizijskih usluga u RH s obzirom na ukupne prihode klijenata za 2016.g.	50
Tablica 6: Mjere koncentracije s obzirom na ukupne prihode klijenata za 2016.g.....	50
Tablica 7: Tržište revizijskih usluga u RH s obzirom na ukupnu imovinu klijenata za 2016.g.	51
Tablica 8: Mjere koncentracije s obzirom na ukupnu aktivu klijenata za 2016.g.....	52
Tablica 9: Tržište revizijskih usluga u RH s obzirom na ukupne prihode klijenata za 2017.g.	53
Tablica 10: Mjere koncentracije s obzirom na ukupne prihode klijenata za 2017.g.....	53
Tablica 11: Tržište revizijskih usluga u RH s obzirom na ukupnu imovinu klijenata za 2017.g.	54
Tablica 12: Mjere koncentracije s obzirom na ukupnu aktivu klijenata za 2017.g.....	54
Tablica 13: Rangovi prosječnog broja klijenata prema pripadnosti međunarodnim mrežama	55
Tablica 14: Rezultati Mann-Whitney U-testa za zadani uzorak.....	56
Tablica 15: Rangovi prosječnih ukupnih prihoda prema pripadnosti međunarodnim mrežama	57
Tablica 16: Rezultati Mann-Whitney U-testa za zadani uzorak.....	57
Tablica 17: Rangovi prosječne ukupne aktive prema pripadnosti međunarodnim mrežama...	58
Tablica 18: Rezultati Mann-Whitney U-testa za zadani uzorak.....	58
Tablica 19: Rangovi prosječne revizijske naknade prema pripadnosti međunarodnim mrežama	59
Tablica 20: Rezultati Mann-Whitney U-testa za zadani uzorak.....	59
Tablica 21: Dvostruka statistička tablica za varijable Pripadnost međunarodnoj mreži i Revizijska naknada.....	59
Tablica 22: Frekvencije broja klijenata u 2016.....	60
Tablica 23: Frekvencije broja klijenata u 2017.....	60
Tablica 24: Frekvencije ukupnih prihoda u 2016.....	61
Tablica 25: Frekvencije ukupne aktive u 2016.	61

POPIS SLIKA

Slika 1: Faze revizijskog procesa	14
---	----

LITERATURA

Knjige/časopisi

1. Agencija za zaštitu tržišnog natjecanja (2010): Program rada 2010.-2011., Zagreb
2. Bakalar, J. (2003): Mikroekonomija, Napredak, Sarajevo
3. Bašić, I. (2013): Odgovornost vanjskog revizora i osiguranje od profesionalne odgovornosti, Zagreb
4. Cemović, A. (2013): Revizorske naknade u uvjetima tržišnog natjecanja, diplomski rad, Ekonomski fakultet Split
5. Cerovac, M. (2004). Rječnik pojmova prava i politike tržišnog natjecanja i srodnih područja. TEB, Zagreb
6. Cerovac, M. (2005): Naputak u svezi s postupkom ocjene dopuštenosti horizontalnih koncentracija poduzetnika, Agencija za zaštitu tržišnog natjecanja, Zagreb
7. Ferenčak, I. (2003): Počela ekonomike. 2. izd. Osijek, Ekonomski fakultet u Osijeku
8. Filipović, I. (2009): Revizija, Sinergija nakladništvo, Zagreb
9. Ibidem
10. Kolaković, M. (2015): Tržište i država u modernoj ekonomiji, Sinergija nakladništvo, Zagreb
11. Kovačić, B., Opačić, R., Marohnić, L. (2009): O Ginijevom koeficijentu koncentracije, Tehničko Veleučilište u Zagrebu, Zagreb
12. Lolić, S. (2017): Analiza tržišnih struktura u Republici Hrvatskoj, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula
13. Mahaček, D. (2016): Revizija u zdravstvenome sustavu, Medicinski fakultet Osijek, Osijek
14. Mankiw N. G., (2004): Osnove ekonomije, Mate d.o.o. Zagreb

15. Narodne novine, (2015): Zakon o računovodstvu, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 78. i 134.
16. Narodne novine, (2017): Zakon o reviziji, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 127.
17. Narodne novine, (2008): Zakon o reviziji, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 139.
18. Narodne novine, (1992): Zakon o reviziji, Narodne novine d.d. Zagreb, broj 90.
19. Pavić, I., Benić, Đ., Hashi, I. (2007): Mikroekonomija, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet Split
20. Pindyck, R. S., Rubinfeld, D. L. (2005): Mikroekonomija, Mate d.o.o., Zagreb
21. Popović, Ž., Vitezić, N. (2000): Revizija i analiza: instrumenti uspješnog donošenja poslovnih odluka, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb
22. Pravilnik o strukturi i sadržaju godišnjih financijskih izvještaja (NN 96/15)
23. Radman-Funarić, M. (2018): Uvod u gospodarsku statistiku, Veleučilište u Požegi, Požega
24. Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. (2011): Ekonomija, Mate d. o. o., Zagreb
25. Sever Mališ, S., Tušek, B., Žager, L. (2012): Revizija - načela, standardi, postupci, Hrvatska zajednica računovođa i financijskih djelatnika, Zagreb
26. Soltani, B. (2009): Revizija, Međunarodni pristup, MATE d.o.o. Zagreb
27. Spremić, I. (1998): Standardi interne revizije, Zbornik radova „Interna revizija i kontrola“, HZRFD, Sekcija internih revizora. Zagreb – Opatija
28. Tušek B., Žager L. (2008): Revizija, treće izdanje, Zagreb: HZRiFD
29. Tušek, B., Filipović, I., Filipović, D. (2009): Istraživanje odnosa eksterne revizije i nadzornog odbora u Republici Hrvatskoj, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, 7(1), 121-141.
30. Vujević, I. (2003): Revizija, Ekonomski fakultet Split
31. Vujević, Kuzman., Strahinja, R. (2009): Planiranje, analiza, revizija, kontroling. Rijeka: Veleučilište
32. Zenzerović, R. (2011): „Je li nam potrebna tarifa revizijskih usluga - osvrt na postojeće stanje i perspektive u budućnosti“, Ekonomski pregled, 62 (12) 709-728
33. Žaja, J. (2012): Analiza koncentracije na tržištu revizijskih usluga, diplomski rad, Ekonomski fakultet Split

Internet izvori

1. Albrecht, D. (2010): Audit Fee Competition Threatens Financial Reporting, <http://profalbrecht.wordpress.com/2010/04/02/audit-fee-competition-threatens-financial-reporting> (29.08.2018.)
2. Čičin – Šain, D. (2007) Tržišna moć: monopol i monopson: http://www.unizd.hr/portals/4/nastavni_mat/1_godina/mikroek/mikroekonomija_14.pdf (27.08.2018)
3. Ernst&Young, Biotechnology Industry Report – Beyond borders, [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Beyond_borders/\\$File/Beyond_borders.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Beyond_borders/$File/Beyond_borders.pdf) (29.08.2018.)
4. Europska komisija, (2010) Green Paper on Audit policy, http://ec.europa.eu/finance/consultations/2010/green-paper-audit/index_en.htm (28.08.2018.)
5. EUR-Lex (2017): Izvješće komisije vijeću, europskoj središnjoj banci, europskom odboru za sistemske rizike i europskom parlamentu, članak 27, Uredbe EU (537/2014) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/ALL/?uri=CELEX%3A52017DC0464>
6. Gorila vijesti, Savršena konkurencija: http://vijestigorila.jutarnji.hr/gorilopedija/lifestyle/ekonomija_i_pravo/savsena_konkurencija (27.08.2018.)
7. KPMG, Issues and Insights – Deferred tax assets on unrealised losses, <http://www.kpmg.com/Global/en/IssuesAndInsights/ArticlesPublications/InTheHeadlines/Documents/ITH-2014-15.pdf> (29.08.2018.)
8. Le Vourc'h, J., Morand, P. (2011): Final report: Study on the effects of the implementation of the acquis on statutory audits of annual and consolidated accounts including the consequences on the audit market”, ESCP Europe, http://ec.europa.eu/internal_market/auditing/docs/studies/201111-annex_en.pdf, (28.08.2018.)
9. United States General Accounting Office (GAO-03-864): „Public Accounting Firms: Mandated Study on Consolidation and Competition“, July 2003
10. Web Hosting, Marketing i Dizajn, Oligopol, <http://wmd.hr/search/results/4df7e8200387caa243ee6365ed4a2582/> (27.08.2018.)